

Jakob Scavenius som kirkens minister 1880-1891

Af Carl Trock

Trods forsøg savnes en fyldigere skildring af Jakob Scavenius' indsats som kirkens minister. Derfor dette:

Det vakte undren, at Scavenius 24/8 80 blev kultusminister, især at kirkens forhold lagdes i hans hænder¹. Han havde ikke udtalt sig meget i det forudgående årtis heftige debatter om præstelønningslov og præstevalglov. Det havde dels drejet sig om en ideologisk grundtvigsk kamp, dels om en social kamp om præsternes status som akademikere skulle opretholdes eller om de skulle have kår som dem, de var præster for. Konkret havde Venstre ønsket, at de til præstelønninger henlagte midler inddroges i statskassen, hvorfra præsterne så skulle have fast løn, mens staten fik en gevinst. Ved præstevalget kunne der være opnået noget, hvis partierne var enedes om, at i sogne, hvor der var enighed om valget af præst, skulle vedkommende udnævnes; men Venste ønskede, at flertallet i sognene skulle afgøre præstevalget, ligesom flertallet i Folketinget burde være bestemmende i landets styre.

Scavenius skrev 28/8 til sin gamle lærer biskop C. Lind, Aalborg, at den ministerpost havde han aldrig tænkt sig, men Estrup havde overtalt ham. Som et program nævnte han: »Om det vil lykkes mig at faa den Røde Rigsdags Billigelse« til de love for kirke og skole, som jeg kommer til at forelægge, er vel noget tvivlsomt. »Men kan man ikke faa fornuftige Reformer, kan man jo heldigvis beholde det Bestaaende«².

Chr. Berg omtalte ministerskiftet under finanslovsdebatten: Den afgående kultusminister Fischer havde vist imødekommenhed, men Estrup havde ønsket et bestemt konservativt ministerium og at der ikke blev forhandlet om skole, præsteløn og præstevalg. Mht. det sidste svarede Scavenius, at han året før havde stemt for det skridt hen imod en præstevalglov, som Folketinget havde stemt ned. Noget videregående havde han »altid haft temmelig ringe Sympathi« for. Det vil den store del af de kirkeligt sindede blive misfornøjet med, for majoriteten fik for meget at sige, når meningerne er så delte, som de er. Der kunne forhandles om en præstelønningslov med et centralt fond, reserveret til kirkelige formål, uden det fik man ingen lønningslov, så længe regeringen sad, her stod Scavenius fast. Fik man en lønningslov, så var en valglov mindre betænkelig, men følge folketingsflertallet kunne Scavenius ikke.

Når der ikke var gennemført noget, så skyldtes det, at Folketinget ikke ville acceptere et særligt fond, hvad især Landstinget og Scavenius selv holdt på, fortsatte han. Snart havde Folketinget holdt på, at særlige fonds blot var et skuffesystem, ikke værd at slå for, snart havde det gjort ophævelsen deraf til et principsspørgsmål. Selv om der nu kunne gennemføres en fornuftig lønningslov, så vidste man ikke, hvordan Folketinget siden ville stille sig, hvis pengenes værdi faldt. Men var pengene i et fond, så kunne man sige, at det koster ikke statskassen spor. Man skal også tænke »paa Fremtiden og paa Forholdene, som de nu engang ere ... ogsaa her i Repræsentationen«³.

I den rigsdagssamling rørttes også ved et andet stridspunkt, de såkaldte stiftsmidler⁴. I et kompromis havde Folketinget 1878 affundet sig med, at Fischer havde beskåret indtægter fra de bedste præsteembeder til fordel for de små embeder. Forudsætningen havde været en anmærkning på finansloven, der viste, at Folketinget var medbestemmende her. Formålet afgrænsedes og den sum, der kunne bruges, var ansat til 25.000 kr. Scavenius mente, at der nu var behov for 30.000 kr., senere for 40.000. Finansloven ændredes stadig også herom, mens den vandrede frem og tilbage mellem rigsdagens 2 ting. Regeringen søgte at kue Venstre ved hele 2 valg i 1881 – bag stod Scavenius⁵ – men opnåede det modsatte. Venstre blev styrket og de uenige fløje fandt sammen. Til sidst gav Landstinget efter, affandt sig med de 25.000, som Folketinget stod fast på. Undervejs havde Scavenius truet med at indstille den lønudjævning, hvis han ikke fik en forsvarlig ordning⁶.

Berg havde talt for danske teologer, et grundtvigsk ønske⁷, og det blev også billigere. Scavenius' stive holdning kunne få Folketinget til at afslå at yde tilskud til præster og kirker, sagde Berg⁸. 2 venstremænd, ikke lederne, havde fordret, at der blev brugt af stiftsmidlerne til en kirke på Fyn i Taarup. Men de midler skal alene anvendes til præstelønninger, intet andet, pointerede Scavenius⁹.

Når kirkebyggeriet i de forudgående år var drøftet i rigsdagen, var der sidst tænkt på Jylland, men i sine første år som minister havde Fischer peget på forholdene i København. Dem fremdrog E.E. Rosenørn, tidl. en kort tid kultusminister, de burde ikke glemmes, og så meget lovede Scavenius.

I de senere år var der i København bygget 5 kirker med tilskud fra kommunen og, mindre, fra staten. Der måtte flere kirker og præster til. Rosenørn ville ikke noget forhastet, tænkte nu kun på en kirke og højere løn til kateketerne. Da det private initiativ var brugt så rigeligt, og da kommunen havde andre store opgaver og ikke direkte var forpligtet, så

endte tankerne ved staten. Den skulle efter grundloven understøtte kirken og som forholdene var, måtte ministeren ordne det administrativt. – Scavenius svarede, at der var gjort ikke lidet, blot ikke nok. Ministeriet overvejede forholdene, kunne dog ikke i de nærmeste år se penge til en ny kirke. Vel var kommunen uden forpligtigelse, men den kunne for indvånernes skyld træde til, det var dog vanskeligt at få penge til kirker i København. Forblev Scavenius minister, ville han gøre sit til, at staten trådte til, når private og kommunen havde ydet klækkeligt. Alt til sin tid, man måtte gå langsomt frem, ellers nåede man intet, sluttede Scavenius (Lt 1517, debatten 1618ff).

Rosenørn forblev ved sit: Begyndte staten kom andre nok også med. Men vanskelighederne erkendte han også.

1880-81 blev Scavenius prøvet af på flere måder. Den Bergske gruppe genfremsatte et lovforslag om det kommunale skolevæsen. Religionsundervisningen blev kirkens opgave, bibelhistorien skulle i skolen være en del af historieundervisningen. Scavenius gik imod: Kastes den undervisning ud af skolen, så gør man sit til »at opløse Samfundsforholdene«. Fragik man, at skolen hviler på et religiøst grundlag, så gavner fortalerne »deres og vore Modstandere ... i den Kamp mod det Bestaaende, som er af en ganske anden Betydning for hele Samfundet« end kampen mellem Højre og Venstre. Det var socialisterne og fritænkerne, som Scavenius tænkte på, (1880 var Edvard Brandes med Bergs støtte indvalgt i Folketinget, og problemet med hans edsaflæggelse havde understreget, at rigsdagen var konfessionsløs). Scavenius erklærede, at han med tiden ville aflevere de institutioner, som han anså som de væsentligste i landet, kirken og skolen, uden at de »have lidt den mindste Skade ved min Feil«.

Forslaget indebar, at seminarierne rundt om i landet skulle nedlægges til fordel for et skolelærer-seminarium i København. Det bød Scavenius imod, det gav næppe »et højere Syn paa Tilværelsen«. Lærerne kunne heller ikke få en tilsvarende løn, da de så blev lønnet som præster. De fleste udgik »af den Samfundsklasse paa Landet, mellem hvilken de senere skulle leve«¹⁰.

I rigsdagssamlingen indbragtes et forslag om ændrede bestemmelser ved ægteskabs indgåelse, så fraskilte kunne indgå bgl. ægteskab og præsterne kunne fritages for at *skulle* vie fraskilte¹¹. Men der var ikke forståelse for en nem løsning, for det gjaldt principper. Bergianeren, pastor P.C. Zahle understregede: Her får præsterne frihed, men de fraskilte ikke en ret. Den moderate venstremand Thomas Nielsen mente, at det forudsatte, at stat og kirke skiltes. Berg håbede, at præsterne indså, at de, i konflikt mellem statens love og deres samvittighed, ikke fik »no-

gen Ret til at kræve sig fritagne for Lovens Pligter og dog fremdeles nyde alle Lovens Rettigheder«. Forargelsen, som præster kan føle, må fjernes, »for Sandhedens Skyld, det er for Religionens Skyld ... og derfor ogsaa for Statens Skyld«, på mere radikal vis. Venstre var ikke enigt.

Den enkelte præst kan ikke bestemme her, sagde Scavenius, staten havde ret til på så begrænset et område at indføre bgl. ægteskab, men den kan ikke gøre det uden at kirken får et organ, som derefter kan tage sine forholdsregler. Staten må øve ret overfor kirken, indtil den har et lovligt organ, sålænge må kirken kunne modsatte sig ændringer ved ægteskabets stiftelse. Fordringen om et organ, kaldt det »Kirkeforsamling, Kirkekollegium eller hvad det være vil«, noget som ikke kommer »i en lang Fremtid«, må altid opstilles, når der foreslås ændringer »som griber dybt i de indre kirkelige Forhold«, som det forslag gør det.

Scavenius havde haft tid til at høre bisperne, 2/12 formulerede han egenhændigt 5 spørgsmål, som han ønskede snarligt svar på og fik det i samme måned, dog først 11/1 81 fra Fyn. Bisperne var enige om, at den enkelte præst ikke kunne få afgørelsen af, om der kunne vies eller ikke. Ellers var der mange divergenser. Monrad ønskede, at en bispekommission skulle komme med en indstilling. Martensen bebrejdede staten, at den ved så mange skilsmissebevillinger bebyrdede kirken med mange vielser, som med rette besværede præsterne. Hvis staten søger at opretholde kristelig og sædelig alvor, vil de mange klager falde bort. Den kan ikke afgøre det indre kirkelige spørgsmål, hvordan præsterne skal forholde sig. Indtil kirken får sin forfatning, det være sig en synode eller et overkirkeråd, bør »den kirkelige Lovgivning hvile« og »Lovgivning uden Kirkens Medvirkning tilbagevises«. Staten kan utvivlsomt lovgive her, men det vil hverken være klogt eller retfærdigt¹².

Unægtelig havde Martensen givet Scavenius grunde til at afvise det forslag, og Scavenius brugte dem. Dermed slap han også for at sige noget om, hvorvidt han følte sig forpligtet til at arbejde for en opfyldelse af grundlovens ord om en kirkeforfatning. Han havde blot en begrundelse for at modsætte sig ændringer i det bestående.

Den thyske krig

Januar 1881 fik Scavenius en sag fra biskop Lind. Præster fra Thy havde klaget til Vilh. Beck over 2 af Indre Missions udsendinge, som de følte havde virket bag deres ryg i stedet for at være dem til hjælp. Beck havde svaret dem affejende, og de havde klaget til biskoppen og foreslået, at bisperne prøvede dem, der ville være lægprædikanter, og de

burde i deres arbejde stå under præsterne. Ved indsendelsen anførte Lind 17/1, at der var grund til at undersøge forholdene. Da Indre Missions bestyrelse består af præster i folkekirken, må den bestemt fordre, at dens sendebud ikke går imod folkekirkens præster eller i deres menigheder virker som prædikanter og sjælesørgere uden forbindelse med dem¹³. Sagen var offentlig kendt ved omtale i Dansk Kirketidende.

Martensen fik sagen til udtalelse og svarede 16/2 ministeriet, at klagen synes fuldt berettiget, navnlig efter Becks svar til præsterne. Deres forslag var urealistisk, men Indre Missions kolportagebevilling, der var grundlaget for kolportørernes virke, kan ændres og vilkårene præciseres. Det hjælper blot ikke her. »Ved blotte Politiforanstaltninger« kan man ikke kontrollere lægprædikanterne, det må den bestyrelse, som udsender dem. Kan og vil den ikke afhjælpe berettigede klager, så mente Martensen, »at Colportagebevillingen maa tilbagetages«. Bestyrelsen må dog først høres. Det kan så tilkendegives den, at den kan miste bevillingen, hvis der igen kommer begrundede klager, »saafremt man ikke maatte beslutte sig til strax at tilbagetage Bevillingen«.

Først 16/4 bad ministeriet, »der i det Hele« tiltrådte Martensens ytringer, denne om at indhente en erklæring fra Indre Missions bestyrelse. – Vi ved kun lidt om, hvad der er sket i de forløbne 2 måneder, der forlyder meget om underhandlinger mellem en noget angrebslysten minister og en noget roligere, men bestemt biskop, og med tiden synes mange historier forbedret¹⁴. – 22/4 skrev Martensen til Indre Missions bestyrelse, som svarede 15/5 med beklagelser og løfter om forbedringer:

Først skildres Indre Missions forhistorie og hvordan nogle præster fik tag i Indre Mission, der indtil da stod i modsætning til folkekirken. Selv om bestyrelsen, når den ansætter kolportører, udviser »den mest mulige Forsigtighed«, så vidste den, at kontrollen med dem var »det vanskeligste og svageste Punkt«. Det ville den yderligere søge forbedret. Kolportørerne kunne dog ikke underordnes enhver præst, så forskellige som præster er. Der kan nu påbydes en ordning, så bestyrelsen ser sig nødt til at træde tilbage. Andre præster vil næppe overtage ansvaret. Det bliver så en lægmandsmission, og det kan være farligt, hvis Indre Missions store virksomhed med de mange missionshuse kommer i sektereres hænder, det kan blive endnu utåleligere for præsterne.

Efter deres instruks skal kolportørerne melde sig til sognets præst, det er i det mindste ikke sket i Thy, og det vil blive gennemført med bestemthed. Men der er mange sogne med så godt som tomme kirker om søndagen og intet andet liv end det politiske. Der trænges til Indre Mission og det er forkert at formene Indre Mission adgang der, selv om det

er mod præsternes ønske. – Fratages Indre Mission kolportagebevillingen, så vil den strøm af bibler og god læsning blive erstattet af sekterske bøger eller »daarlig politisk og Romanlitteratur ... til Fordærvelse for Folket«.

21/5 forhørte Martensen sig nærmere om indstruksen og kontrollen med, at den følges. Brugen af ordet »lægprædikanter« fik ham til at spørge om, hvilken virksomhed der var tale om.

30/5 var Beck alene om at svare: De mange præster, som Indre Mission har fået som venner, kan de 40 kolportører få som foresatte. Indre Mission har aldrig udsendt lægprædikanter, ordet er brugt ved en beklagelig fejl. Kolportørerne skal ikke erstatte det gejstlige læreembede, men sælge bøger og tale ved husbesøg, vidne om frelseren i skoler og private huse, men i forsamlingshuse eller ved møder kun hvor præsten ønsker det. Det er pålagt dem personligt at henvende sig til sognets præst, for om muligt at øve deres gerning i samfund med ham.

Den lange sagsbehandling gav mæglere muligheder, det var professor Peder Madsen og især Harald Stein, formand for Københavns Indre Mission¹⁵. Stein dæmpede Beck og hørte af Martensen, at han ikke ville vide af en lægprædikant-stand, men nok af kolportage fulgt op af vidnesbyrd. Ønsker en præst kolportørernes hjælp, er der ingen indvendinger, men præster må kunne frabede sig hjælp. Stein opsøgte også ministeren. Martensen havde kaldt dennes domme usporlige og var i tvivl om, hvorvidt han til sidst handlede på egen hånd.

8/6 talte Stein hos Scavenius for Indre Mission, som siden 1861 havde været ledet af folkekirkens præster. Den havde bidraget til at skabe liv og til at holde sekterne nede og til »at holde Politik ude af det vakte Liv«. Grundtvigianerne rekrutterede til Venstre, mens Scavenius aldrig ville træffe Indre Mission i opposition. Det var den første klage i 20 år, og en hård dom kunne fjerne lægmandsvirksomheden fra præsternes ledelse. Der kunne blive en vild bevægelse og regeringen kunne drive talrige skarer over i opposition. Om det afgørende punkt sagde Stein: Lige så vel som kolportørerne bør søge samarbejde med præsterne, lige så lidt bør en præst kunne lukke en fri bevægelse ude. Scavenius, som Stein mente havde set det politiske moment, sluttede: *Nu* tog ministeriet vel næppe stærkt fat, men kom der en ny klage over kolportørerne blev det alvorligt. – Dette hørte Beck fra Stein. -

8/6, samme dag hvor Stein var hos Scavenius, affattede Martensen sin endelige udtalelse:

Indre Mission har i samvirke med det kirkelige embede på flere egne

bidraget ikke lidt til at fremkalde og støtte kristeligt liv og til »at tilbagetrænge Sectvæsen og den politiske Agitation«. Hjemme som ude har Indre Mission vanskeligt ved ret at begrænse lægmandselementet. For lægfolk er det en medfødt fristelse at optræde i modsætning til embedet og se sig selv, som dem, der har Ånden, og gejstligheden som åndløs og død. »Kirkestyrelsens Opgave« overfor Indre Mission var, ifølge Martensen, »vel ikke at give Regler og Forskrifter for Missionens indre Virksomhed«, det kan den ikke påtage sig, men med »al Bestemthed at værne om Folkekirkens Institutioner«, især embedet, mod overgreb fra Indre Mission, hvor det er påkrævet.

Præsterne i bestyrelsen bør alvorligt tilkendegives ministeriets misbilligelse, især for det usømmelige svar til Thy. »Det vilde vist nok være aldeles berettiget med det Samme at fratage den Retten til Colportage«, hvad Martensen dog ikke anbefalede i betragtning af, hvad Indre Mission har udrettet, og når bestyrelsen vedkender sig fejl og lover bedring. Martensen havde stor betænkelighed ved, at den finder det forkert at udelukke Indre Mission, hvor præsten ikke ønsker dens hjælp. Kan lægmænd ikke virke sammen med embedet, vil deres indtrængen bringe forstyrrelse og nedsætte præstens omdømme. Gør uduelige præster slet ikke gavn, så er det tilsynets sag at foretage sig det fornødne. Præsterne i Indre Missions bestyrelse »ere paa ingen Maade berettigede til i Folkekirken at optræde som ... Overtilsynsmænd«. Det fristes de til, og de bedømmer præsterne ud fra om de er opvækkelsespræster eller ikke. Udsendte lægmænd kan kolportere i husene, men bestyrelsen bør ikke »tilstede dem at holde Forsamlinger imod Præstens Villie«.

Martensen sammenfattede da: 1) Indre Missions bestyrelse får en alvorlig misbilligelse, 2) den fratages ikke nu »Retten til Colportage«, men kommer der igen begrundede klager, har bestyrelsen ansvaret for, at dens virksomhed indskrænkes, 3) det lægges den på hjerte, at hovmodige lægmænd ikke nedbryder agtelsen for ordinerede præster og deres hellige embede, 4) det kan ikke bifaldes, at udsendingene holder forsamlinger mod præsternes vilje, et samvirke må være frivilligt fra begge sider og 5) præsterne i bestyrelsen formanens til at afholde sig fra alt, hvad der strider mod deres embede.

Urbant kom afslutningen: Dette overgives til ministeriets gode overvejelse. Sagen er vanskelig på grund af Indre Missions store magt og udbredelse og kan få vigtige følger. Det var Martensens ønske, at der kom en god afslutning ved fasthed og mådehold, til velsignelse for folkekirken og Indre Mission, som har fået en alvorlig opfordring til selvprøvelse og selvopdragelse¹⁶.

Dette Martensens omhyggelige arbejde lagde ministeriet blot til side. Dets brevbog har hverken et afsluttende svar til Beck eller Martensen. Scavenius må have ment, at han – via Stein – havde svaret den første og havde sluttet sagen dermed. Skyldtes det politiske hensyn, nævnt i skrivelser fra Indre Mission og Martensen, fremhævet af Stein lige overfor Scavenius? – eller havde han blot tabt interessen for sagen? – eller tilsidesatte ministeriet bevidst Martensens krav om, at kolportører kun kunne virke i et sogn med sognepræstens billigelse?

Askov-adresserne

I grundtvigske kredse havde det længe gæret, sine steder stærkt. Ældre præster havde agiteret for præstefrihed, forstået som frihed fra at skulle konfirmere massevis af konfirmander på bestemte søndage og frihed fra at skulle vie fraskilte. Yngre præster var gået videre; de følte sig ramt af fritænkernes kritik af, at de forkyndte som præsteløftet sagde, at de skulle det, og de fordrede en vidtgående præstefrihed. Lægfolk kom med deres kritik fx af, at det var forment børn at følges med forældrene til alters, og af at man forud for altergang skulle have en syndstilsigelse, den havde man dog fået i sin dåb. De fandt, at de universitetsuddannede præster var fremmede overfor menighederne, modne kristne måtte lige så godt kunne blive præster. Det var der lægfolk, der fordrede – i eller uden for folkekirken.

Først i august 1881 samledes grundtvigske i Askov for at formulere deres ønsker og samle kræfterne især om at føre Grundtvigs tanke om præstefrihed frem. En højrefløj var ikke med der. En stor adresse fordrede dels frihed for den voksende menighedsbevidsthed, dels større ret for sognemenighederne: 1) I et nyt præsteløfte skal præsterne alene forpligtes til at prædike bibelsk efter deres bedste overbevisning og til at forvalte sakramenterne sømmeligt efter deres indstiftelse. 2) Sognemenighederne skal have ret til at vælge præster. 3) Ret til at bruge ny salme- og alterbog, hvor præst og menighed enes derom. 4) Børn kan tages til alters og præsterne holde konfirmation uden hensyn til alder, udskrivning af skolen og bestemte dage. 5) Duelige lægmænd kan ordineres. 6) Mænd over 30 år kan tage dansk-teologisk prøve, uden at have studentereksamen og filosofikum. 7) Obligatorisk borgerligt ægteskab. 8) Valgmenighedernes ret til at bruge sognekirkerne udvides. Den adresse til rigsdagen fik 200 underskrifter, hvoraf knap 40 var præster. 45, de fleste var præster, androg alene om punkterne 4, 5 og 7, især fordi de var i tvivl om forståelsen af det første punkt, om præstefrihed.

Det var et kompromis for at samle de grundtvigske, men det gjorde

det ikke længe. Et år efter faldt yngre præster fra, mens en mindre del af lægfolk ville søge friheden uden for folkekirken og beskyldte præsterne for at blive der aht. deres løn¹⁷.

Det får nu være, for den store adresse satte dagsordenen for folkekirken i et par år, fik først Scavenius til at gribe ind, forskrækkede også det kirkelige centrum, så det gik til handling og fik for en tid Indre Mission til at beskæftige sig noget med kirkepolitik.

Ministeriet fandt, at præster havde at andrage kirkestyrelsen om ændringer i love og anordninger ad administrativ vej og ikke gå til rigsdagen. 7/9 fik de underskrivende præster en misbilligelse af, at de havde handlet uforeneligt med deres embedspligter over for kirkens ordening og dens myndigheder¹⁸.

Udvalget, der blev nedsat for at indsende adresserne til *kirkeministeriet* – hvad der havde været meningen hele tiden¹⁹ – og *rigsdagen*, svarede i samme måned. Der var tale om en menighedsudtalelse, og ministeriet ville da ikke fjerne præsterne som en egen stand fra de menigheder, de var sat til at betjene. Udvalget var sig ikke bevidst at have overtrådt »kirkelig og borgerlig Lov« ved sammen med den menighed, det tilhørte, at henvende sig til »de eneste lovlige Myndigheder i Lovgivningssager«. Man kunne ikke »for Sagens Skyld – hvor let det end vilde falde os personligt« – lade misbilligelsen være retledende for folkekirkens præster. I udvalget sad 2 præster fra Mors, Lund fra valgmenigheden var den ene, og hans 2 fremtrædende kolleger V.J. Hoff og Vilh. Birkedal. 2 andre præster havde rapmundet returneret deres næse. Ministeriet svarede ved at indbringe de 6 præster for retten. Noget lignende havde Birkedal før prøvet i 1840'erne i enevældens dage²⁰.

Den grundtvigske venstrefører Sofus Høgsbro rettede i Folketinget en forespørgsel til Scavenius om, hvordan han begrundede forbudet til præsterne? Der var jo ikke tale om en tjenstlig sag, men om et andragende fra præster og lægfolk sammen. Præsterne kendte bedst kirkens brøst og burde ikke afskæres fra et ytre sig derom. De har som andre efter grundloven »Frihed til at forene sig ... og udtale sig frit«.

Om det formelle svarede Scavenius, »at Embedsmænd ikke bør indgive Andragender til Rigsdagen om deres Embedsforholds Ordning« og nok er præster ikke »alene Statens Embedsmænd«, men i underordningsforhold er de stillet som andre embedsmænd. Adressens indhold og den måde, hvorpå den var blevet til, havde fået Scavenius til at skride ind »efter moden Overveielse« i hele regeringen. Kravene måtte føre til folkekirkens opløsning, og de var fremkommet uden grundig forbedelse og var kun tiltrådt af et mindretal, godt 200 af de 700 deltagere i Askov. Ordene var de enige om, ikke tankerne bag, især på det aller-

vigtigste punkt. Derfor følte ministeriet sig forpligtet til overfor et så »ganske særlig ubetænksomt Skridt« hurtigt at udtale sin mening. De reelle grunde havde været »stærkt medvirkende«. Med få og små undtagelser var Scavenius imod det hele:

Han gennemgik den store adresse. Underskriverne var »fuldstændig uenige« om præstefriheden, nogle ønskede »en virkelig ubegrænset Præstefrihed«, andre ønskede den vel på kristelig grund. Det forudsatte ændringer i både danske Lov og grundloven, og folkekirken ville blive opløst i uafhængige menigheder. At ønske frihed overfor kirkens symboler, så præsterne kunne tale efter deres overbevisning, var at se sagen for meget fra præsternes side. Menighederne kan naturligt forvente, at staten ansætter præster, der i det store og hele følger evangelisk-luthersk lære. I folkekirken ansættes grundtvigianere, selv de mest yderliggående, og missionsfolk, og kirkestyrelsen blander sig ikke i måden, hvorpå de prædiker. Det har længe været dens politik, og det ville Scavenius ikke ændre, men så upartisk som muligt ansætte præster. Var nogen retning blevet begunstiget, så var det den, som optrådte i Askov. – Ønsket om frihed for præst og menighed til at vælge ny alterbog betød reelt lovhjemlet mulighed til »at melde sig ud af Folkekirken« og dog bevare tienden. Scavenius fandt så, at der var grund til »forskjellige Rettelser i den nuværende Alterbog og Ritual«.

Ved konfirmationen var ønskerne mindre vidtgående. En ubetinget frihed til at tage børn til alters kunne friste opvakte forældre til at indgive børnene trang til sakramentet. Administrativt kunne præsterne i særlige tilfælde få ret til at tage ukonfirmerede til alters. Scavenius var ganske enig i, at konfirmation og udskrivning af skolen ikke hørte sammen. Bestemte konfirmationsdage gav større højtid og var sundest og bedst for børnene. Forberedelsen dertil ville lide overordentligt, hvis der kunne konfirmeres på helt forskellige dage. – Adgangen til at blive præst ønskedes lettet på 2 måder. Det betød ikke meget, at mænd kunne ordineres uden at alle gældende betingelser var opfyldt, for ordination forudsatte en udnævnelse til et embede. Adgangen for mænd til embedsprøve for en eksamenskommission affødte blot den bemærkning, at det skulle ikke være en kakkelovnseksamen for begavede, ærgerrige seminarister. – Scavenius forstod ikke, hvorfor bgl. ægteskab skulle være obligatorisk. Men kirken må først have et organ, der kan bestemme, hvordan den skal stille sig overfor borgerligt viede. – Ønsket om større frihed til at bruge sognekirkerne var ikke begrundet nærmere. Den ret kunne da udvides noget, mente han.

Scavenius sluttede af om retten til at vælge præst. Det ønske svarede

ikke til de øvrige ønsker, som skulle fremme større sandhed. Tværtimod drejede det sig ikke om menighedens indflydelse. Den opvakte del med virkelig religiøs interesse vil i denne verden være i mindretal og underkastet majoriteten. Det forslag fremmer ikke sandheden.

Det var de reelle grunde til misbilligelsen, og den stod hele regeringen efter moden overvejelse bag. Præsternes frihed til efter bedste overbevisning at lære på »lovlig Grund« forblev uantastet. Scavenius måtte undre sig over, at de forskellige retninger i kirken ikke fandt sammen om det, de var enige om, for at gøre front mod dem, som vil omstyrte folkekirken og den kristne religion. De, som kaldte sig frie, søgte at vinde frem ved stærk agitation. Ønskerne fra Askov ville i Scavenius have en modstander, men han ville imødekomme ønsker, »som kunne gennemføres uden Skade for hele den bestaaende folkekirkelige Ordning«.

Den juridiske professor C. Goos sekunderede Scavenius: Der var grænser for præsternes borgerret. Der var ikke grebet ind, fordi præsterne havde udtalt sig om embedsforhold, men på grund af adressens »hele Betydning«. – Scavenius fortsatte: Adressen var vendt mod vanekristendom. Det var godt at komme væk fra hykleri, noget andet var at gøre en religiøst bevæget kreds til menigheden. Kristendommen var aldrig blevet en folkereligion, hvis man havde sagt, at kun de, der med sandhed opfylder dens grundsætninger, er kristne. »Hele Kristendommens civilisatoriske Betydning i Historien var da aldrig kommet frem. Millionerne har aldrig paa den Maade været kristne«, og vanekristendom kan ikke undgås, ja »efter hele Historiens Vidnesbyrd kan man sige, at den skal ikke engang undgaas«.

Scavenius havde tidligere udtalt, at han ikke håbede, at de ham betroede forhold kom til at lide skade i hans tid som minister. Det var misforstået, som om han blot holdt på det bestående, men »der kan ligesaa godt ske Skade ved ubetinget at holde paa det Bestaaende som ved at give efter for en altfor stor Reformlyst«. Det er sagt, at folkekirken skal opretholdes for kristendommens skyld, men er det heldigt for vort folks og vort samfunds skyld med store forandringer, så folkekirken opløses i uafhængige menigheder. Scavenius fandt, at det kunne virke »opløsende paa Samfundet og i højeste Grad til Uheld og Ulykke for det danske Folk. Derfor holder jeg i det væsentlige paa Folkekirkens Ordning, men paa ingen Maade i alleFormer«, sagde han²¹.

Scavenius viste, at han havde forstået Askovadressens hovedærinde og enkelthederne deri. Det kan han have hentet i Skat Rørdams »De kirkelige Frihedskrav«²², der forelå før forespørgselsdebatten. Her var et skarpt opgør med jaskeriet og uklarheden i Askov, men også med bispernes konservatisme.

Adresserne blev overgivet til Folketingets udvalg om andragender, der 23/3 82 henviste dem til ministeren, de krævede omhyggelig overvejelse og det kirkelige reformarbejde burde ikke gå i stå. Det fik Chr. Jagd, Højre, til at beklage, at kirken 30 år efter grundloven endnu ikke havde fået sin forfatning, så »Befolkningen, det vil sige Folkekirkens Medlemmer«, fik indflydelse. Vist kunne præsterne få for stor indflydelse, men det var værre »naar en lille Klike eller Kreds kan træde op og tale i Folkekirkens Navn«, uden at man ved, hvad flertallet af medlemmerne mener. Scavenius bemærkede blot, at det var hans pligt at overveje andragenerne, men han betvivlede, at han ændrede syn derpå.

Harald Holm, cand.theol. og svigersøn til Høgsbro, havde været med i Askov som den eneste fra Folketinget. Der underskrev han ikke noget, men talte for foreløbig at tage et par punkter op, for at det hele ikke skulle drukne i Folketinget. 1/12 81 indbragte han forslag om bgl. ægteskab og om ændringer ved konfirmation, tilskyndet af nogle grundtvigske præster. Han følte sig ladt noget i stikken, ikke alle i Askov havde jo været venstremænd. Der vil blive en voldsom dyst om de sager, og »de gode grundtvigianere vil nok lære at forstå, vi må først have statsmaskineriet i orden«, inden der kan gennemføres noget om kirken, skrev han til en ven²³.

Scavenius var bestemt imod det første forslag, »den almindelige Bevidsthed« fordrede ikke noget så gennemgribende. Kirken må da under visse forhold kunne afslå vielse, men der må være et kirkeligt organ til at træffe de overordnede bestemmelser. Han modsatte sig forslaget, og blev det mod forventning vedtaget af rigsdagen, så ville han ikke indstille det til kgl. sanktion. Holm replicerede: Skal vi vente til flertallet billiger de kirkelige frihedsspørgsmål, så bliver det sent eller aldrig. Sådan har Folketinget ikke gjort tidligere.

Høgsbro spurgte Scavenius, om der ikke kunne lovgives om forhold, der blot berører kirken, før der er et kirkeråd? Hvorfor foreslår ministeren det så ikke? Scavenius svarede ham, at han mente, at flertallet i Folketinget var imod et organ, som gav kirken tilbørlig indflydelse i rent kirkelige anliggender. Kirken kunne da administreres nu, og man kunne spørge dens embedsmænd om råd og vejledning, ikke mere. Yderligere nødet, sagde Scavenius: Formelt har Folketinget ret til at give denne og andre love, men det var uret mod kirken at gøre det. Dermed var ikke sagt, at Scavenius var imod alle kirkelige love, før vi har et kirkeråd, det var kun sagt om denne lov.

Ved konfirmation skulle lovforslaget give frihed til, at der ved gudstjenester med konfirmation også kunne holdes altergang, og til at kon-

firmation kunne ske udenfor de lovbestemte dage og at børn under 14 år kunne konfirmeres. Så mente Holm, at man lettere fik bugt med »Skik og Brug« og mere sandhed i forholdene. Dette kunne også lide på situationen på Mors, hvor valgmenigheden som en grundtvigsk avantgarde tog sig friheder, der var nægtet andre steder²⁴, og stadig søgte flere frihedsønsker imødekommet, mens provst, bisp og minister langsomt gav sig noget og truende advarede Lund mod selvtægt.

Adskillelse mellem konfirmation og udskrivelse af skolen ville komme med i en ny skolelov, som Scavenius arbejdede på, ellers betvivlede han, at forslaget bragte mere sandhed frem. Der var store svagheder ved massekonfirmationerne i byerne, og gudstjenesten blev for lang, hvis der skulle være altergang bagefter, det kunne ske i små menigheder. I hans svar lå også, at bisperne måske kunne få større frihed til at dispensere. Af valgmenighedspræsten på Mors havde Scavenius kun fordret, at han som andre præster holdt sig til lovene, sagde han. Holm bemærkede, at dette kan gøres på forskellig vis, uden at der straks trues. Et par ledende venstremænd så Scavenius gå frem og tilbage og tale temmelig højt med sig selv: »Han gjorde saa meget Vrøvl«. »De (Præsterne) skal, Fanden g... mig lystre!«²⁵.

Det samme folketingsudvalg behandlede begge forslag: Det blev med en enkelt undtagelse enigt om, at alle skulle stilles ens ved ægteskabets indgåelse for den bgl. øvrighed. Det kunne også støtte det andet forslag og fremkom med ændringsforslag for at fremme »alvorlig Overveielse i ... kirkelige Kredse« for en anden gangs skyld²⁶. Ved den sympati forblev det.

De konservative præsters protest og modkrav

Kald det store flertal af præsterne for centrum eller højkirkelige eller »de unævnelige«, som Vilh. Beck gjorde det. De måtte protestere mod hovedkravet i den store Askov-adresse. – Der er i adresserne til den bekendelsesløse rigsdag vedtaget »intet mindre end en Sprængning af den evangelisk-lutherske Folkekirke i Danmark ved den saakaldte Præstefrihed«, skrev Johs. Clausen 29/8 81, 4 år senere biskop i Århus. Han så de opløsende tendenser, der var herhjemme, beredt af en vrimmel af politiske og kirkelige blade og bad Carl Ploug gå imod i pressen og Landstinget²⁷. – De præster kunne ikke tie, protesten gjaldt også den måde, hvorpå adressen var ført frem, som var det kirkens ønsker, og den forstærkedes af, at adressen var stilet til den bekendelsesløse rigsdag. De folk huskede godt, hvordan valgmenighedsloven 1868 var kommet igennem for at lette et politisk forlig, først i 70'erne var den

blevet permanent og sognebåndsløsere havde fået udvidet deres frihed. I forvejen havde den thyske krig vidnet om, hvordan præster i det daglige følte sig udfordret af Indre Mission, og af, at grundtvigske præster drog folk til sig fra deres sogne eller foretog kirkelige handlinger i deres sognekirke²⁸.

Men her mødte man ikke op til store kirkelige debatmøder, men var vant til at samles i *konventer* for at drøfte teologiske og faglige emner²⁹. 14/9 81 enedes 15 præster i et konvent i Københavns omegn, skønt en var grundtvigianer, om en henvendelse til andre konventer om samlet at henvende sig til kirkestyrelsen. Der fulgte nu mange møder i mindre og de 5 store landsdelskonventer, i København, Roskilde, Fyn, Aalborg og det sydvestlige Jylland. De højkirkelige kunne bestemme kursen, missionsfolk kunne så advare mod at skyde moderate grundtvigianere fra sig ved at træde for hårdt op. Nogle grundtvigske kom da også, de var gerne noget usikre. I Roskilde og København hævdede Skat Rørdam, at man vel kunne protestere mod kravene, men så måtte man også vende sig mod det kirke styre, som i stiv ophøjethed havde modsat sig reformer i årtier. – Det blev i efteråret 1881 tydeligt, at kravene fra Askov kun kom fra én retning.

Sagen kom videre, da Aalborg konvent først i 1882 udarbejdede et forslag til et kirke styre, med lægfolkene i flertal om nødvendigt. Blev det også kun rådgivende, så undgik man kompetencestridigheder med rigsdagen, men man fik et sted, hvor folk af forskellig observans kunne drøfte sagerne ordentligt. 19 konventer blev bedt om at henvende sig til landemodet i deres stift om et andragende til regeringen. Det hele sagt lidt vagt for at undgå lidenskabelige diskussioner om, hvilken form for forfatning det skulle være, om det kunne de let opstå på det hold. De 5 store konventers formænd fik en art mandat til at forhandle. Det endte med, at man bad bisperne og landemoderne om indtrængende at anmode kirkeministeren om, at kirken iht. grundloven får sin forfatning ved lov. Det løfte var ikke holdt, og kirken var sat uden for den almindelige udvikling, mens præsterne under stigende vanskeligheder i deres gerning i høj grad savnede støtte ved en ordnet forfatning.

Sommeren 1883 samledes *landemoderne*, 3 var udvidede, så præsterne kunne deltage, på Fyn, Lolland-Falster og i Viborg. På Fyn indledte biskop Engelstoft: Han var for nedsættelse af en kirkekommission eller for en henstilling til ministeren om at foretage det hensigtsmæssige. Men præsterne lod sig ikke lede, en del ønskede en kommission, men tilføjede, at det kirkelige organ måtte have lige mange gejstlige og læge medlemmer. Det skulle høres i sager, fælles for stat og kirke, mens afgørelsen i rent kirkelige sager forblev hos kongen og det organ. – På

Lolland-Falster styrede Monrad snart debatten: Man måtte holde sig til det mulige. En forfatning forudsatte menighedsråd, og et grundlag derfor savnedes endnu i menighederne. Det blev til et enigt ønske om, at en forfatning forberedes ad administrativ vej. I Viborg kom biskop Swane med en plan, da han fandt tiden moden: Bisperne kunne samles til årlige møder, mens 7 landemoder blot kunne give 7 forskellige meninger. Selv grundtvigske folk kunne ad den vej vente nogen frihed for menighederne. I Ribe erkendte provsterne, at der var trang til en kirkeordning og henstillede til ministeren at vælge den rette vej dertil. Mange i Aalborg delte ønskerne fra Fyn, de var blot nu uigennemførlige; men bisperne kunne årligt samles og prøve ønskerne fra menighederne og rådslå om forandringer. Uanset deres kirkelige tilhørsforhold takkede alle provster bagefter Lind for det forslag, »der omtaltes som »noget stort«³⁰.

Fra 4-5 stifter fik Scavenius opfordring til at gøre noget, men ikke fra Århus og København. Begge steder fandtes det ubetimeligt at støtte konventerne. 11/7 svarede Martensen, sygdom havde hindret ham i at være med i København, på biskop Fogs³¹ meddelelse om udfaldet af landemodet i Århus, at man der som i København havde undgået at »blive kompromitterede«.

Kompromitteret hvordan? Ikke fordi Martensen var imod et bisperåd, fremkommet på ret vis, ved at kongen brugte sit summeepiskopat, som han ikke havde afgivet med grundloven, og nedsatte et bisperåd, så kirkens indre anliggender blev betrygget. Da stod rådet frit overfor minister og rigsdag. Men man kompromitterede sig ved at bede ministeren derom, forlod de rette principper og blev tillige afhængig af ministeren. Svigtede kongen her sin pligt, så havde Martensen kun et sidste råd, at ministeren selv nedsatte et sådant råd. Da var bisperne ham ikke tak skyldig. Idéen nævntes i Martensens erindringer, som just var udkommet, da Scavenius handlede, og alle mente, at Martensen stod bag Det kirkelige Raads nedsættelse. Ingenlunde, han havde ikke bedt ministeren om noget!

Ud fra klare indicier har jeg udførligt begrundet dette (KhS 1972 200ff), på spørgsmål erklærede P.G. Lindhardt sig enig med mig (breve 8/7 71 og 13/7 72). I forbindelse med denne afhandling har jeg fundet et ganske sikkert belæg. I sin erklæring om en tilføjelse til lov om ægteskabs indgåelse fra samlingen 1880/81 skrev Martensen 7/12 80 bl.a.: Et kirkeligt organ kan enten være »en Synode eller et kirkeligt Collegium, et saakaldt Overkirkeaad, der bestaaer ved Siden af Cultusministeriet« og efter 1848 er det indført i Preussen og næsten alle tyskprotestantiske

lande. »Den her til Grund liggende Tanke er, at Kongen som *Statens* Overhoved har sit Organ i Cultusministeren, men som summus episcopus eller som *Kirkens* Overhoved, som Ihændeher af Kirkemagten, der ogsaa udstrækker sig til Kirkens indre Anliggender med jus reformandi, har han sit Organ i Overkirkeeraadet, der ikke er confessionsløst, men ligesom Kongen staaer paa Folkekirkens Grund. Det behandler selvstændigt de indre Anliggender og i Forening med Cultusministeriet de blandede«... Martensen fortsætter: Indtil kirkens forfatning er ordnet bør, hvor beklageligt det end kan være, den kirkelige lovgivning hvile (1880 F 1444).

Et andet sikkert belæg var gemt til nu. Da bruddet var sket på Mors, indbød Berg og Frede Bojsen fremtrædende grundtvigianere til møde med politikere 13/2 83. V.J. Hoff tænkte, at situationen kunne lettes ved et lovforslag om udvidet myndighed til bisperne, som Termansen skulle indbringe i Landstinget. Bisperne skulle »under særegne Forhold« kunne 1) give lempelser ved brug af ritual og alterbog og ved altergang og konfirmation, samt 2) have ret til at ordinere skikkede mænd, uanset om de var teol. kandidater. Så kom Bergs indbydelse, og Hoff ønskede forud en drøftelse med Martensen, hvor han fik Birkedal og Termansen med. De kom 12/2 og fandt Martensen standhaftig, intet på Mors kunne lempes, de ville nyde folkekirkens goder, men ikke lyde dens love. Alt det opløsende kom fra valgmenighederne, mente Martensen. Kan vi ikke vente noget fra Dem spurgte Birkedal, og Hoff refererer svaret: »Nej, slet intet; dog jo, paa et Vilkaar ...: Skaf mig et Bisperaad! ... saa skal jeg skaffe Dem *hos Kongen* større Friheder« end tænkeligt. Det mente de 3 ikke at kunne gøre noget til, men Martensen fortsatte: »Tal for det, arbejd for det. Kirken maa have en Forfatning, men det skal ikke være en af disse Synodal-forfatninger ... men et Bisperaad, hvis Magt udgaar fra Kongen«. Jeg har været biskop i over 30 år, og »man har sendt mig den ene Kultusminister værre end den anden, dog ingen som de sidste!« Ingen er mere isoleret end jeg, det gamle kgl. kancelli var fortræffeligt, det afgjorde aldrig noget af betydning før bisperne eller Sjællands biskop var hørt. Nu formår jeg intet, »Kongen er en god Mand, og han viser mig Velvillie og Tillid, men jeg kan intet udrette hos Ham«. [Dvs få ham til at oprette et overkirkeråd].

Hoff gav ikke op: Det er en ulykke, »at ude i Menigheden betragter man Folkekirkens Bisper nærmest som Kirkeministerens Haandlangere eller Kontorsjefer ... afvant med at se hen til Bisperne som deres aandelige Førere og dermed ogsaa som deres Forsvarere mod verdsligt Tryk, som dem, der kan forstaa deres aandelige Trang«. Martensen mente ikke, at ministeren afgav noget af sin magt. Birkedal indvendte: Skal Sca-

venius afgøre aldersgrænsen ved konfirmation? Det kostede kun Martensen et ord for at få en god afgørelse. Skarpt svarede M: »Jeg gaar ikke et Skridt for at tale med den Herre!« Man må enten lyde loven eller træde ud. – Såvidt det møde. (Birkedal refererer blegt i »Personlige Oplevelser« I 210f. København, 1890). Kilden er Hoff's referat i hans arkiv i RA, her koncept til forslaget om bispefrihed og til brev til Birkedal 8/2, samt dennes svar: Et godt fremskridt, hvis vi har garanti for, at bisperne er i »Livsstrømningen«, jfr. Ernst Trier til Ludvig Schrøder 30/1 83 (KB Ny kgl. S. 3550 4°) og Chr. Borch til Otto Møller 26/2 83 (KB Utilg. 22 4°).

Indre Mission var vant til at tale meget om det ene fornødne, ikke om politik, og stod det til Beck heller ikke meget om kirkepolitik. Det kan ikke undre, at man måtte have år til at betænke kravene fra Askov og formulere, hvad man i stedet ønskede.

Da »den Herre« gik til Sjællands biskop

30/9 83 skrev Scavenius fra Gjorslev til Martensen. Han mente, at der måtte ændringer til i folkekirken, hvis den ikke yderligere skulle splittes ad, uden at man derfor gik til yderligheder. Så måtte han have et rådgivende bisperåd at holde sig til, siden burde lægfolk med. Det kunne kun gøres administrativt:

»Til Hs. Excellence Højærværdige Hr. Biskop Martensen.

Forskjellige Overveielser har bragt mig til den Overbevisning, at Tiden nu er kommen, vel ikke til en Gjennemførelse af Grl. § 75, men da til en saadan Forberedelse ... der meget væsentligt vil kunne afhjælpe den Trang til et kirkeligt Organ, der upaatvivlelig er tilstede. Jeg troer nemlig, at det ikke meget længe vil kunne opsættes at gribe ind saavel legislativt som administrativt for at lede den tilstedeværende Bevægelse indenfor Folkekirken, og indføre saadanne Lempelser i det Bestaaende, der kunne forhindre en Spaltning, en større Udtrædelse – mens det paa den anden Side kan blive ligesaa nødvendigt med Kraft at træde op mod den anførte Bevægelse i sine Yderligheder. I begge Henseender staaer Ministeren imidlertid uden egentlig kirkelig Autoritet, og vil i alt Fald være meget udsat for at komme til at handle i Blinde, naar han ikke har et kirkeligt Organ ved sin Side, til hvilket han kan henvende sig om Raad. For Kirken vil Indstiftelsen af et saadant kirkeligt Raad være af den overordentlige Betydning, selv om det bliver absolut kun raadgivende, hvad det maa, naar det indføres administrativt, at den gennem et anerkjendt Organ kan lade sin Røst lyde«, saavel overfor lovgivningsmagt som administration »i indre kirkelige Forhold.

Om denne Sag har jeg talt med Biskop Lind i Aalborg, da jeg var deroppe under Landemodeforsamlingen³²; imens har flere Landemoder og Biskopper udtalt sig for en saadan »Administrativ Forberedelse af« en kirkeforfatning, »og jeg har forelagt Justitsministeren Sagen til Betænkning« »Det er min Hensigt at søge Sagen gennemført ved kgl. Anordning eller Rescript saaledes:

I. Indstiftelse af et kirkeligt Raad. Rigets Biskopper, 1 Medl. af det theolog. og 1 af det jurid. Facultet samles i Kjøbenhavn hvert Efteraar under Sjællands Biskops Forsæde for: a. at overlægge med hinanden Menighedslivets Stilling og kirkelige Tilstande og Forhold i de forskellige Stifter; b. hos Kirkeministeren andrage paa saadanne administrative og legislative Forholdsregler, de maatte finde kunne fremme Menighedslivet og Kirkens Vel; c. afgive Betænkning og Raad angaaende de kirkelige Spørgsmaal, som Kirkeministeren maatte forelægge Raadet.

II. I det kgl. Rescript paalægges det Kirkeministeren i Reglen (eller hvad Udtryk der nu bliver valgt – et absolut Paalæg kan ikke gives uden ved Lov) at høre det kirkelige Raad forinden han indstiller til Kongen Lovforslag til Forelæggelse for Rigsdagen eller alm. administrative Bestemmelser vedrørende rent indre kirkelige Forhold, ligesom ogsaa forinden han selv tager Bestemmelser i saadanne Sager... hvor det er overladt ham uden Indstilling til Kongen at tage endelig Beslutning.

III. Den første Sag der bliver forelagt Raadet vil være en Udvidelse af selve Raadet ved Lægmands (og maaske flere geistliges) Tilkaldelse.

Jeg haaber Deres Excell. med mig vil være enig i, at den ovenangivne Vei er den eneste, der i Øieblikket kan gaaes, og tillige, at den maa gaaes. Imorgen vil jeg tillade mig at søge Dem for at tale med Dem om denne Sag«.

Dette må være et afsluttet og officielt brev. Originalen findes hverken i bispearkivet, der er det end ikke journaliseret, eller i Martensens privatarkiv. Vi kender det kun fra konceptet³³. Vi ved ikke, om Martensen har nævnt sagen for sin nærmeste ven, domprovst Gude³⁴, men stiftsprovst C. Rothe kendte ikke dertil. 1/2 84 skrev han til biskop Fog: Martensen er meget bitter mod ministeren, »jeg tror mest, fordi han ikke har været hos ham og konfereret med ham om Bisperaadet«³⁵. Hans tanker vendte idelig tilbage til dette punkt på en måde, som bedrøvede mig, skrev Rothe. Denne var altså uvidende om, at bitterheden just skyldtes Scavenius' samtale med Martensen om rådet, over måden, hvorpå det skete, en orientering om noget som stort set var afgjort, og ikke mindre, at rådet skulle udvides med læge medlemmer. Alene datteren Josepha giver i sin bog³⁶ os viden om, at faderen modtog brevet og at Scavenius, »som ellers holdt sig meget tilba-

ge for ham«, kom »for at konferere med ham om Oprettelsen af et Bispe-raad ... Hermed var Fader meget tilfreds«. – Datteren kunne ikke vide, at også derfor holdt Scavenius sig tilbage fra faderen, der var imod Scavenius' plan³⁷. – Hun fortsatte: Fader greb lejligheden til at sige, at han ikke kom til at sidde i det råd, for han nedlagde sit embede til april. Scavenius kom ikke med nogen beklagelse, bukkede blot høfligt og lovede, at alt skulle gå i orden. – Kulden i bispegården må være taget til. –

Umiddelbart sammen med konceptet til brevet til Martensen ligger andre notater, skrevet af Scavenius på ganske tilsvarende papir. De drejer sig også om Det kirkelige Raad, men er næppe sendt til bispem, som da var blevet endnu mere forbitret. Snarere har Scavenius, grebet af, at en ny begyndelse forestod, her skildret fremtidsplaner, som han klogeligt holdt for sig selv.

Den kgl. resolution af 8/10 83 om oprettelsen af det kirkelige Råd har ikke afsnit III, som gengivet ovenfor, med. Skyldtes det modstand fra M? Men tanken om en senere udvidelse af Det kirkelige Raad slap Scavenius ikke, det viser forestillingerne til den kgl. resolution³⁸.

De andre notater gentager fra konceptet afsnit I og II i lidt anden form, hvorefter fortsættes:

III. Udvidelse af det under I indstiftede Raad og om udvidede Landemoder

1. Til sammen med Biskoppen at raadslaa om de i I under b. og c. opførte Sager kan ethvert af de udvidede Landemoder sende 3 Mænd, 1 Præst og 2 Lægmand.
2. Hvert Aars Sommer indledes de udvidede Landemoder umiddelbart efter de egentlige Lande- eller Provstemoders Slutning for under Biskoppens Forsæde gennem Samtale og Discussioner at forhandle om Sager vedrørende Menighedslivet og de kirkelige Forhold.
3. Til at deltage i de udvidede Landemoder er enhver i Stiftet ansat Præst i Folkekirken berettiget; ligeledes een Lægmand for hver Menighed i Stiftet.
4. Præsten bør opfordre Menigheden – det vil her sige dens fuldmyndige, uberygtede mandlige Medlemmer, der i det sidste Aar have communiceret – til at udpege en Lægmand; hvor Menighedsraad findes, bør Opfordringen udgaae til dette.

IV. Lov om Confirmation

1. Vaccination og Udskrivning af Skolen skulle ikke længere være Betingelser for at blive confirmeret.

2. Det overlades til Biskoppen uden Indskrænkning at kunne give Dispensation fra den lovbefalede Aldersgrænse for Confirmation.
3. Ligeledes overlades det Biskoppen efter Andragende fra Præsten at give Dispensation fra de lovbestemte Tider for Confirmationens Afholdelse og det saavel i enkelte Tilfælde som i Almindelighed for en bestemt Menighed.
4. Forbudet mod at tage de confirmerede Børn til Alters samme Dag, som de ere blevne confirmerede, ophæves.
5. Betingelsen for en uconfirmeret Voxens Altergang bestemmer Biskoppen i hvert enkelt Tilfælde.

V. Lov om Valg af residerende Capellaner«

(Scavenius nævnte her en ny form for valgmenigheder, dannet af mindst 20 familiefædre eller andre med egen husstand, som ønskede en anden sjælesørger end den for dem beskikkede. De kunne fordrø oprettet et residerende kapellani, når kapellanden var sikret passende løn og bolig for mindst 5 år. Denne, det være sig en fungerende præst eller en cand.teol., der opfyldte alle vilkår for at få embede i folkekirken, skulle have opnået ministerens samtykke. Kapellanden blev uafhængig af sognepræsten, men skulle vise denne »al skyldig Hensyn«. Efter loven kunne der løses sognebånd til en sådan kapellan).

VI. Præsteuddannelsen

Der forelægges Biskopperne og Landemodernes Delegerede til Betænkning forskellige Spørgsmaal vedrørende Præsteuddannelsen gaaende ud paa:« (Her er en *første formulering udstreget*. Den lød: Foruden en alm. grundig teol. uddannelse skal præsterne sættes i stand til at tage kampen op mod den moderne vantro. De behøver ikke »alle ældre theologiske rationalistiske Meninger, intet Menneske bryder sig derom nutildags«. Tidens vantro er positivistisk, og den skal slås på sit eget gebet, derfor skal de studerende have indsigt i naturvidenskaberne set i kristendommens lys og have anvisninger på, hvordan indvendinger derfra kan imødegås. Det giver en betydelig byrde, selv om det »rationalistiske Stof som kun en Kamp mod Vindmøller« udelades. Derfor skal hebraisk ikke længere være et obligatorisk fag. Såvidt det udstregede. Det erstattedes af:) »Examensfordringer i omtrent nedenstaaende Omfang: 1. Nøje Kjendskab til den hellige Skrift – det nye Testamente i Grundsproget – de hellige Bøgers Authoritet historisk-videnskabeligt oplyst og forsvaret – a. et bestemt Stykke af det nye Testaments Exegese. b. Hebraisk og et Stykke af det gamle Testamente som nu. 2. Kirkens Historie, særlig Dogmerne, baade christelige Grunddogmer og de

for vor Kirke særlige Dogmer, c. Nøje Kjendskab til een græsk og een latinsk Kirkefader, der har været læste i Grundsprogene. 3. Den christelige Dogmatik – Fremstilling af hele Læren i Sammenhæng. 4. Den christelige Ethik. 5. Christelig Filosofi dvs. den menneskelige Erkjendelse og særlig Naturerkjendelsens Forhold og Overensstemmelse med Christendommen; Problemerne: den frie Villie, Materiens Tilblivelse, det organiserede og det bevidste Livs Oprindelse alt grundet paa naturvidenskabelige Forudsætninger – og endelig Troens og Vantroens Væsen og Grund i Mennesket.«

(Obligatorisk er 1-5 og enten a eller b eller c. Udmærkelse kun, hvis der er taget eksamen i det hele. – Eksamen må ikke være sværere eller tage længere tid end nu. Hvad der fordres mere gennem punkt 5 må opvejes af mindre under a og b og ved at 1 og 3 lettes – især ved at de studerende ikke skal være inde »i alle gamle længst forglemte teologiske Meninger, rationalistiske og andre endnu mere vantro«.) »Nutidens Vantro er væsentligt positivistisk og Kampen mod den maa føres paa dens eget Gebeet.

VII. Alterbog og Ritual

Der forelægges Biskopperne og Landemodernes Delegerede forskellige Spørgsmaal vedrørende Forandringer i Alterbogen og i Ritualen. 1. Rettelser af ligefremme Feil i den nuværende Alterbog. 2. En Ordning af Skriftemaal og Absolution, der tager Hensyn til den historiske Udvikling. 3. Nye Textrækker og den gamle Rækkes Stilling, hvis man skulde mene det rigtigt at indføre nye Rækker eller fuldkommen Frihed. 4. Mulige Forandringer i Præsteeden«.

Vi møder her en oplagt minister, der har haft inspirerende samtaler med sin gamle lærer, Aalborg-bispen. Begge var trætte af at sige nej og atter nej og af at se, hvad det har ført til, for Lind bruddet på Mors og alle vanskeligheder, der kom deraf – for Scavenius, at en del af hans answersområde syntes stivnet, mens presset for ændringer øgedes. Han stillede overfor problemer, der måtte synes næsten enhver politiker fjerne. Spurgte han kirkens højeste embedsmænd derom, så fik han flere til dels modstridende svar og måtte så selv alligevel afgøre tingene.

Vejen frem er fundet, der skal ske noget. Scavenius, i bedste form, oplagt ja opstemt vover han sig ind på præsternes felt, i detaljer skriver han om, hvad der i deres uddannelse er forældet, og hvad der i stedet skal frem, så de kan stå sig i datidens Danmark. Det er tænkeligt, at tankerne er Scavenius' egne, når man betænker, hvordan han i senere skrifter ræsonnerer om kristendommens rigtighed, ikke blot for samfundet

men også for dets enkelte borgere. Gentagne gange havde han opfordret de kirkelige retninger til at stå sammen mod de nye udfordringer, i stedet for at kriges.

Scavenius vidste også, hvordan den nye udvikling i praksis skulle fremmes. Han havde haft sine vanskeligheder ved sin første bispeudnævnelse, da Fog, en af hovedstadens yndede prædikanter, nylig gjort til dr.theol., blev biskop i Århus, både Chr. IX og Martensen havde lagt stærkt pres på ham. 1884, da Sjællands bispestol blev ledig, vidste han, hvad han ville, Fog måtte til, skønt 65 år. Han havde virket i København, Swane var vel 2 år yngre, men havde virket som præst i Viborg stift og Viborg, bortset fra 3 år, de øvrige bisper var ældre, Lind 70, Monrad 73, Engelstoft og Balslev i Ribe begge 79.

Martensen ønskede meget, at Gude blev hans afløser. Indtil valget var afgjort, holdt kongen sig »helt tilbage« fra Martensen, var »meget retiré«, skrev Rothe til Fog 1/2. Fog betænkte sig, han skulle ikke gøre det aht. Gude, skrev Scavenius lige ud til Fog 12/1 84, for han »vil ikke blive indstillet af mig«. Kongen havde »givet sit Samtykke« til valget af Fog^{38A}. Scavenius tænkte især på Det kirkelige Raads formand. 7/1 havde han for Fog opridset de videre planer: Aht. en senere udvidelse af Det kirkelige Raad burde der etableres udvidede landemoder, hvor bisperne kunne få »Kundskab om, hvad der rørte sig rundt i Menighederne«, for rådet skulle dæmpe overfor yderligheder og lede kirkesamfundet gennem tidssvarende reformer, så en sprængning af kirken undgås, »for det borgerlige Samfund ... en uoprettelig Ulykke«. Rådet vil til betænkning få forelagt »en Nyordning af Skriftemaal og Absolution³⁹, hvis nuværende gennem Praxis uddannede Ordning er meningsløs og næsten forargelig, endvidere om nye Prædiketexte og endelig et Lovforslag om Confirmation«, som især skal udvide bispernes dispensationsret.

Scavenius havde sine planer parat: Først må der i Det kirkelige Raad repræsentanter for de kirkelige retninger. »Tager De imod Sjællands Bispestol, vil jeg som Deres Afløser indstille Dr. Skat Rørdam« – og til Fyn, når biskop Engelstoft om ikke ret længe må gå af, Johs. Clausen, Horsens. Dermed var Det kirkelige Raad »saa godt besat, som Omstændighederne tillade det«. Scavenius forregtede sig både med det første og det sidste, men han ilede frem. 17/1 fik Rørdam tilbudt Århus bispestol, Scavenius nævnte mange grunde, især at skulle Det kirkelige Raad slå igennem, »maa Grundtvigianerne ej være udelukte derfra«⁴⁰. Rørdam indså, at Det kirkelige Raad med fornuftige mænd muligt »kunde udrette noget for Folkekirken«, men ikke med de bisper, der var. 22/1 meddelte han Scavenius sit afslag til dennes ærgrelse. Han var da »dis-

kulperet«, når de som stod på den side, hvor jeg står, ikke i Det kirkelige Raad vil fremføre deres anskuelser. I et brev fortsatte Rørdam: Han måtte næsten »beundre den Klarhed og Dygtighed, hvormed han udtalte sig. Han er et rigtigt kvikt og klart Hoved og har megen *Interesse* for de kirkelige Spørgsmaal; men *Kjærligheden* til Menigheden mangler ganske vidst«⁴¹.

Clausen kom til Århus. Men endnu i januar fik Rørdam »Bud fra Ministeren, om jeg vilde tage imod Odense Bispestol, da jeg i saa Fald vilde faa et officielt Tilbud derom«. Afslaget denne gang blev endnu sværere, men at det kom var heldigt, for »Engelstoft vil foreløbig forblive i sit Embede, da Scavenius gjerne vil have en Grundtvigianer« dertil⁴². – Scavenius opgav hurtigt at finde en anden grundtvigianer.

16-17/11 83 kom Scavenius ud i nok en forespørgselsdebat i Folketinget, om hvordan oprettelsen af Det kirkelige Raad kunne forenes med grundlovens ord om en forfatning ordnet ved lov? Høgsbro og N.J. Larsen fandt, at eftertiden ikke var bundet af opfattelsen af § 75 som en løfteparagraf, der kun var vejledende. Det kirkelige Raad blev ikke kirkens røst, men talte kun for den, der udnævnte bisperne. Det var »Finheder«, at det blot var rådgivende og kun »i Reglen« skulle høres, for reelt betød én samlet udtalelse mere end syv fra bisperne. Folketinget havde pligt til at gøre indsigelse mod det brud på grundloven.

Scavenius vidste da, at skulle Det kirkelige Raad høres, forudsatte det lovgivning. Det var først en forfatning, hvis Det kirkelige Raad fik ret til at blive hørt, men det var ganske underkastet regeringens og ministerens »Forgodtbefindende«, svarede han. [Martensen havde set rigtigt!]. Kirkens minister var »en verdslig, politisk Personlighed« og behøvede ikke at tilhøre folkekirken, det var da naturligt, at han fik et sted at henvende sig om indre kirkelige forhold. Myndighederne havde hidtil modsat sig love, før kirken fik sit organ, det havde skabt et dødt punkt, som man måtte over, det var en væsentlig grund til Det kirkelige Raads oprettelse. Dets opgave var at imødekomme frihedsønskerne uden at krænke nødvendige samfundsband, og at stå imod de bevægelser, som gik derud over. Det kunne en minister ikke indlade sig på uden at have »blot en Skygge af en kirkelig Repræsentation at støtte sig til«. – Goos var igen sekundant: Regeringen kunne gribe ind på nogle områder, indtil grundlovens ord var indfriet, i den stod intet om, at en forfatning kun kunne ordnes ved lov. Det kirkelige Raad bandt ikke ministeren, hans skøn var afgørende i enhver sag, det bandt heller ikke rigsdagen.

Monrad sagde, at ministeren var mere tro mod grundloven end hans

kritikere. Der var ikke grebet ind på lovgivningsmagtens område, ministeren fik blot én samlet betænkning i stedet for syv, »en Bagatel« ikke værd at strides om, og ikke en forfatning, som kun kunne indføres ved lov.

Folketinget vedtog, at der var handlet uforeneligt med grundloven, det regnede med vel siden at kunne standse Det kirkelige Raad ved at nægte bevillinger til det, men Scavenius havde fundet en udvej⁴³.

Det kirkelige Råd

Scavenius meddelte 17/5 84 bisperne sine tanker forud for Det kirkelige Raads samling, især om at få lægfolk med, og han søgte at vinde gehør derfor ved at foreslå, at de blev drøftet på sommerens landemoder.

Ministeriet ville fortsat arbejde for en kirkeforfatning. En synode var uluthersk og passede ikke til »det noksom gjærende Samfund«. Et konsistorium brød med hjemlig tradition og ville især trykke bispeembedet ned. Som hidtil måtte kongen styre kirken gennem kirkeministeren, idet bisperne hørtes om væsentlige spørgsmål.

Det kirkelige Raad var et første skridt fremad, og »gennem sin blot moralske Vægt« vil det »udøve en indgribende Indflydelse paa den kirkelige Udvikling«. Indflydelsen kunne øges, hvis også lægfolket kom til at repræsentere kirken og livet i de forskellige kredse med en mand fra hvert stift. Hertil manglede grundlaget, men det kunne komme ved, at landemoderne udvidedes med 1 præst og 2 lægmænd fra hvert provsti. De kunne vælge lægfolkene til Det kirkelige Raad og kunne også høres, når der skulle besættes bispeembeder. Det var et problem at få lægfolk valgt til landemoderne, det måtte ske i menighederne. De gamle medhjælperinstitutioner kunne genoplives eller menighedsråd kunne søges dannet, eller menighedernes medlemmer kunne vælge, teoretisk set var det sidste det naturligste. Navnlige dette bad Scavenius bisperne om at overveje.

Scavenius' ønsker om drøftelser på landemoderne søgte næsten alle bisper at neddæmpe, undtagen Engelstoft, som på Fyn mødte stærke indsigelser fra 2 modsatte sider på det udvidede landemode. De kom fra dem, der ønskede en virkelig kirkeforfatning og var utilfredse med det, der var på tale, – og fra Vilh. Birkedal, som kom for at protestere på egne og 11 andre præsters vegne. Man handlede ulovligt, hvis man indlod sig på dette uden den forudsætning, at det skulle forelægges den lovgivende forsamling. – I Aalborg deltes provsterne, nogle fandt ikke tiden moden til valg, andre mente, at lægfolkene måtte tilforordnes, kun én vidste, at en løsning forudsatte, at den politiske vælgermasse optoges i

kirken. – På Lolland-Falster var udvidede landemoder traditionen. Her blev der flertal for, at landemoderne valgte de læge medlemmer, skønt Monrad havde gentaget, at det fornødne var råd for menighederne, som disse nu en gang var⁴⁴.

Teologerne valgte Peder Madsen til Det kirkelige Raad, juristerne højrepolitikeren professor H. Matzen. P. Madsen syntes overrasket over, at Scavenius havde stillet lægmændenes optagelse i forgrunden. Opgaven blev dels at sikre embedet mod at synke ned til at blive menighedernes ordførere og »Lægprædikanterne som ganske staaende ved Siden af, om ikke over Præsterne« – dels at sikre at lægfolkene ikke blev ét med politikerne, det blev spørgsmål om valgret og valgbarhed. Det blev vel næppe til noget i den nærmeste fremtid, skrev Madsen 17/7 84 til C.H.E. Jacobi, og hvis en senere minister vil lave kirkeforfatning med lægmænd uden om lovgivningsmagten, da »er man jo vistnok ude over, hvad der egl. henhører under Administrationens Omraade«. – 3/7 85 skrev biskop Johs. Clausen til P. Madsen: Siden sidste år var han ved samtaler med præster ikke blot betænkelig ved, men ganske overbevist om, at udvidedes landemoderne, udleveredes de til radikale politikere. Det var ligefrem en pligt mod Herrens menighed at afvente bedre tider (begge i PMs arkiv).

Ved sin afgang 1891 gjorde Scavenius op, hvad Det kirkelige Raad havde udrettet og nævnte: »Præsternes nye Pensioneringsmaade og det nye Salmebogstillæg«. Det var ikke ganske forkert⁴⁵.

Det kirkelige Raad begyndte i 1884-samlingen (altid i sept.) med viden om, at offentligheden ventede sig noget af det efter sommerens landemoder, men også om, at støttede Det kirkelige Raad udvidelsesplanerne, så var dets dage talte, hvis der kom en anden regering. Men rådet kunne slet ikke enes, nogle ville ikke bindes af drøftelser forud i landemoderne. Monrad betonedede, at man måtte afvente lovbestemte menighedsråd, »en uomgængelig Fornødenhed for en Kirkeforfatning«, og de kunne ikke indføres administrativt. Uenigheden førte til en udsættelse, for at sagen kunne drøftes på næste sommers ordinære landemoder. – Hvis der dér blev åbne drøftelser, noget som Lind søgte at fremme i Aalborg, så var enigheden ikke stor.

1885 indledte Monrad på værst tænkelig vis for de øvrige medlemmer: Man kunne hjælpe menighedsråd frem, hvis de ved kgl. resolution fik lejlighed til at udtale sig ved besættelse af præsteembeder. Fog svarede Monrad, der ellers advarede mod flere administrative skridt, at man ikke behøvede at dele anskuelser fra 1848. Lind mente, at de råd kun burde oprettes med præsternes billigelse. Det endte med, at Det kir-

kelige Raad enedes om for tiden ikke at ønske landemoderne udvidet, det forudsatte menighedsråd eller medhjælperinstitutioner. Dette ville bisperne hver for sig arbejde for, men det var noget, som alle – P. Madsen undtaget – erkendte ikke førte til noget.

De 2 første år forelå flere spørgsmål: Ministeriet foreslog, at bisperne fik den endelige afgørelse af flere administrative forhold. Der kom ønsker fra konventer og fra Indre Missions møde i Odense, til dels krav som fra Askov, men langt mere moderate, altså fra steder, hvor man ventede sig noget af Det kirkelige Raad. De opnåede ikke meget. P. Madsen talte for, at bisperne i indre kirkelige sager fik større ansvar. Swane måtte undre sig, det havde jo vist sig, at bisperne kun ønskede at kunne afgøre få spørgsmål. »Alle Principspørgsmaalene henviste vi til Ministeriet«. Madsens optimisme fik Monrad til at understrege, at bisperne forblev »en Melleminstans« under ministeriet, så længe det eksisterede. Hvad Madsen opnåede, var tak for hans »store Kjærlighed til det biskoppelige Embede«.

Fra 1887 fornyedes Det kirkelige Raad, ingen grundtvigianer kom dog ind. Monrad døde det år, i stedet kom H.V. Sthyr, Lind gik af 1888 og afløstes af V.C. Schousboe, og 1889 gik Engelstoft omsider af og efterfulgtes af Harald Stein. Ind kom et par bisper med godt kendskab til hovedstaden. Desuden blev Peder Madsen ikke genvalgt, af snurrige grunde valgte det teol. fakultet Fr. Buhl, som ikke gjorde sig meget gældende i Det kirkelige Raad, 1890 kom i stedet for ham Henrik Scharling. Alt dette ændrede ikke meget under drøftelser 1888 om udvidede landemoder og 1890 om en udvidelse af Det kirkelige Raad. Begge var foranlediget af forslag fra biskop Balslev, dels fordi Det kirkelige Raad stod så isoleret i menigheden, dels var udsat, hvis der kom politiske ændringer.

Balslev blev ikke modsagt, da han 1888 sagde, at Det kirkelige Raad ikke mødte megen interesse og tillid. Men man fandt ikke, at hans forslag duede, hverken praktisk eller teoretisk. Hvad der ude var ønsker om var ikke, at præster kom med i landemoderne, men lægfolk. Sagen udsattes.

Balslev kom igen 1890, nu med ønske om, at der i Det kirkelige Raad fra hvert stift optoges en præst og en lægmand, en overgang nævntes det, at præsterne valgte deres repræsentant. Alle erkendte rådets isolation. Man føler sig overalt forarget over Det kirkelige Raad på kirkens vegne, sagde Stein. Det kirkelige Raad kunne selv supplere sig, der kom ikke dygtige folk ved opagiterede valg, sagde Fog. Der fandtes ikke mænd, som kunne vinde bifald både i Det kirkelige Raad og i Folkeetinget, mente Scharling. Så gik man over til udvidede landemoder, det

vandt en overgang bifald. Det hele blev dog til et spørgsmål om bedre afstemningsmåder ved udvidede landemoder, hvor alle præster kunne være med.

Afstemningsmåden drøftedes på landemoderne 1891, de ordinære! Hvor det forslag blev forstået, som det formelt var, accepteredes det, mens det forkastedes, hvor det opfattedes som et skridt mod kirkeforfatning, hvad det også reelt var, omend det mindst mulige skridt. – Da var Scavenius afløst af Goos som minister. Han undrede sig over, at Det kirkelige Raad 1891 var enedes om det forslag, for lægelementet hørte med til enhver kirkeforfatning, hans undren gjaldt også, at bisperne ikke havde hørt de udvidede landemoder derom, de var alligevel samlede.

Scavenius huskede rigtigt i 1891, Det kirkelige Raads væsentligste frugter var en ordning af præsternes pension og et nyt salmebogstillæg.

Meget havde ellers været forsøgt. 1885 prøvede P. Madsen igen at sætte Det kirkelige Raad i relief ved at gøre *Indre Mission* til en slags basis for Det kirkelige Raad. Friheden der og initiativet skulle ikke kvæles, men lægmandsvirksomheden skulle under kirkeligt tilsyn. PM gjorde sig til eneforhandler for Det kirkelige Raad, og Beck stod i gæld til ham for hjælp under den thyske krig. Beck kunne godtage alle forslag, kun ikke at Det kirkelige Raad fik et medlem i Indre Missions bestyrelse. Missionærerne var mistænksomme. Indre Missions venner var ikke uberørt af den politiske agitation og af mistilliden til myndighederne sagde han. 1886 omtalte Madsen kønt sit magre udbytte i Det kirkelige Raad. De fleste bisper var skeptiske, Fog fandt det endog ydmygende, at man havde stået bedende overfor Beck, og bisperne havde det vanskeligt nok med at lede præsterne og kunne ikke klare også Indre Mission.

Indre Mission vandt igen; vel skærpedes missionærernes instruks om forholdet til præsterne, men Beck fik det igennem, da han kundgjorde, at Indre Mission forblev en fri institution som hidtil, men blev anerkendt af Det kirkelige Raad. – Det fik en årlig beretning om Indre Missions virksomhed! (P.G. Lindhardt KhS 7 II, 444ff og Paul Holt 453).

Fra Indre Missions møde i Odense 1885 indsendte Det kirkelige Raad blot til ministeriet ønsket om, at ingen præst var pligtig til mod sin vilje at *vie fraskilte*. Det konfererede med justitsministeriet og Scavenius svarede, at for tiden var der intet at gøre. – 1886 indstillede Det kirkelige Raad, at *højmessen* fik en revision. Det forelagde ministeriet for de udvidede landemoder 1887. Hvad der fik Fog til at bemærke: Det kirkelige Raad står dog over dem, så sligt bør ikke gentages. (Om Det kirkelige Raad, se Kirke Historie 264ff, 287ff, Aalborg-bisper 55ff).

Held fik Det kirkelige Raad med en nyordning af *præsternes pension*. 1886 forelå et forslag fra statistikeren, professor Harald Westergaard og en pastor Lind, Balslev kom også med et forslag. Man måtte bede ministeriet om at tage den sag op, og resultatet derfra vakte glæde 1887. Man havde blot glemt at tænke på enkerne, det havde Westergaard klaret med ministeriet. Vedtagelsen i Det kirkelige Raad betød, at det »nuværende Lotteri« afløstes af en ensartet ordning. Fog resumerede: Mens Det kirkelige Raads »Virksomhed i Reglen maa give et negativt Resultat, har vi her ved Raadets Initiativ tilendebragt en Sag af stor Betydning«. (Scharlings ganske negative syn på Det kirkelige Raad, se »Livsminder« 331, København, 1919).

Arbejdet med en *ny salmebog* førte til hårde tag mellem Det kirkelige Raad og vækkelserne i Københavns moderatere former. Det var foranlediget af Københavns konvent for at få afløst 1855-salmebogen og det tillæg fra 1873, som Martensen havde holdt ude fra København. De 7 udgivere, deraf 3 fra Københavns Indre Mission og 3 grundtvigske, var færdige 1885 og bad om ministeriets autorisation, sagen fik Det kirkelige Raad. Det kasserede 1885 forslaget af flere grunde, det var uhensigtsmæssigt at opbygge en salmebog efter kirkeåret, sproget i salmerne var ikke blevet lettet af litterær kritik og gode salmer var meget for mange salmer af Grundtvig. De kunne holde grundtvigianismen i live, den var ellers døende. Udgiverne kom igen 1888 med en revideret udgave, hvor der var vist Det kirkelige Raad lidt hensyn. En god del af Københavns præster og 403 lægmænd ansøgte om, at den kunne tages i brug. Vilh. Beck anbefalede i sin form: Det er »en Taabelighed, ja ligefrem en Synd« at kvæle den ny salmebog, der er bedre end den gamle og tillægget. Lad den blive brugt i København og den vil bane sig vej til alle landets kirker (Fra Bethesda 28/4 89).

1889 var Schousboe, selv medudgiver, forsvarer i Det kirkelige Raad, og end ikke dette indvirkede på de andre: De grundtvigske salmers friskhed og sakramentale betoning var en gavnlig modvægt mod metodismen i Indre Mission, som nu var farligst. Et afslag ville bestyrke opfattelsen af Det kirkelige Raad som »en Institution, der ikke vil føre noget frem«. Hvad Det kirkelige Raad i stedet førte frem var, at 1873-tilægget lettere kunne tages i brug og udgiverne kunne komme med et nyt tillæg med 100 salmer.

Rudolf Volf, også medudgiver, skrev 28/11 89 til Scavenius, at det var aht. Fog, at flertallet i Det kirkelige Raad havde været imod (jfr. Stein til Volf 25/3 89, Fog til Stein 4/3 90, Fogs arkiv). 5/11 89 hørte Swane fra Fog, at han havde talt med Scavenius lige efter Det kirkelige

Raads møde. Scavenius havde sagt, at Det kirkelige Raad var for upopulært til at kunne forkaste forslaget. Men Fog henviste til sin samvittighed og villighed til at bære det ansvar. Fog fortsatte 12/11: Hverken Det kirkelige Raad eller han hindrede tillæggets indførelse, hvor forholdene talte for det (Swanes arkiv RA). Rørdam oplevede det efterår noget nyt, at Scavenius ikke var at træffe, når han søgte ham i ministeriet (Rørdams indsats se En Brevveksling II 146, 150, 164, 177). Scavenius tog nu fat på begge parter, 10/12 spurgte han Fog: Kan et nyt tillæg sammen med det nuværende ventes godkendt til brug i København, når konventet andrager om det? Går ministeriet ind på det, anser jeg det for givet, at de 2 tillæg indføres i de fleste kirker, og uroen vil være forbi for lange tider. Det kirkelige Raad opnår, at konventssamlebogen bevares, og at de nye salmer står i et tillæg. De 100 salmer må udgiverne så bestemme, det er ikke ubilligt efter deres store arbejde. De fleste kan da være tilfredse, de, der ønsker det gamle, kan det, og de, der ønsker det nye, kan få det. Det »vilde glæde mig meget, om De ser paa Sagen som jeg« (Fogs arkiv). 12/12 89 skrev Scavenius til en anden god kending i ministeriet, den grundtvigske professor Fredrik Nielsen: De 2 tillæg kan udelukke konventssalmebogen, som har flere tilhængere end De og andre tror, fx Paulli og Stein, der vist samler de største menigheder i byen. Så længe ministeriet i en sådan sag kan følge Det kirkelige Raad, har det ikke grund til at gøre sin egen mening gældende, det er umuligt at gå imod Det kirkelige Raad i den sag (KB Utilg. 155). – 3/2 90 spurgte Fog Swane: Kan 120 og 100 omarbejdede salmer være et tillæg? Scavenius havde været venlig overfor det, men Fog havde sagt ham, at Det kirkelige Raad måtte høres. 4/4 90 hørte Scharling i ministeriet af Jonquières, at ministeren »er fuld bestemt paa at indføre« det nye tillæg.

1890 skulle Det kirkelige Raad tage stilling til det, og Fog sagde, at sagen lå Scavenius meget på sinde. Tillægget kan passere, men ikke autoriseres, sagde Swane. Stein og Sthyr manede til, at man enedes, mens Matzen foreslog, at man brugte ministeriets praksis i sager, det ikke syntes om, at forelægge dem for landemoderne. Der blev et flertal for, at tillægget kunne tages i brug. (Aalborg bisper 64f, 98ff. »Holmens provst« 114ff).

1888 fik Det kirkelige Raad en adresse fra 39 ansete mænd om oprettelse af »en almindelig og kraftig *Menighedspleje*« (jfr. G. Schepelern: Om Menighedspleje, København, 1888, »Kirkeklokken« 12/5 og 14/7 1889, Fra Bethesda 1889 298ff, 478). Bag lå både ønsket om at bremse socialismen og at afhjælpe den sociale nød, også at kirken kan vinde »mange for sig«, og at give lægfolk, der længes efter det, en opgave.

Harald Westergaard var en af 3 initiativtagere, han skrev: Vi ville give »et lille Stød til Fremme af de Troendes *Samfundsliv* ... det bedste Bolværk mod alle Angreb paa Kristendommen«. Vi ser jo, at det er de bedre stillede, der kommer i kirkerne (s.st. 60 og 190, 189-årgangen vrimer med indlæg). Westergaard så videre: Der kommer et samarbejde mellem menighedsforeningerne, og sagen vil »styrke Menighedslivet ved ligesom at give Kirken et fælles Organ« (brev 5/9 88, her fra Ribe bispearkiv, 1 pk. med Det kirkelige Raad-sager, LaV. Her kopi af skitse: 1) i sognene frivilligt arbejde, »helst« med præstens medvirken, 2) i hvert stift og København en centralforening med biskoppen i spidsen for lægfolk, der er fortrolige med opgaven, til at fordele menighedsplejernes midler ligeligt, løfte opgaver som de enkelte foreninger ikke kan magte og bistå de mindre foreninger og 3) et udvalg for de 8 centralforeninger indkalder delegerede for de enkelte foreninger til »kirkemøde«, for at drøfte fælles formål og opgaver fx bekæmpelse af drukskenskab, usædelighed og sociale spørgsmål).

Bisperne greb sagen med betænkelighed og glæde. Den var ensidigt støttet af højrefolk, det blev der rådet bod på ved endnu en adresse med 124 underskrivere, her var venstremænd som Bojsen, Klaus Berntsen og Høgsbro med. Deraf kunne også udvikles menighedsråd, som der siden kunne bygges videre på. Initiativtagerne fik dog tak for at have rejst en menighedssag, som kaldte på de bedste kræfter – men også advarsler mod at forivre sig og overse de anderledes forhold på landet. Bisperne ville, hver i sit stift, opfordre præsterne til at tage fat sammen med kirkelige mænd. »Først ad Aare« kunne en centraliseret organisation drøftes, når sagen havde vist sig levedygtig (koncept i Viborg bispearkiv, LaV). – Det her var bispernes anliggende, ministeriet holdtes på afstand. –

Sagen faldt på modvilje hos præsterne, der var stødt over at skulle indberette, det var klart i Det kirkelige Raad 1889. Det havde vist sig på landemoder og i konventer, samt ved Bethesdamødet. Her gik Beck hårdt imod: Initiativet var ikke kommet fra den levende menighed, man ville have sognepleje. De troende skulle nok hjælpe troende brødre som virkelig menighedspleje, dette var en ren human sag. Modsat ville de grundtvigske tage sagen just sådan (Beretning om Det tredje kirkelige Møde ... 1889 i Aarhus 40ff). Reelt var udfaldet, at man havde oppet sig noget, hvor der i forvejen var sådant arbejde igang.

Noter

Anvendte forkortelser

Ft Folketinget, med dato og/eller spalte angives Rigsdagstidende, Folketingets Forhandlinger tilsvarende med Lt Landstinget, Jy. Saml. Jyske Samlinger, KhS Kirkehistoriske Samlinger.

KB Det kgl. Bibliotek, LaS Landsarkivet for Sjælland m.v., LaV Landsarkivet Viborg. RA Rigsarkivet.

Ved henvisninger til Kultusministeriets arkiv, 1. kontor, går årstal og bogstaver på journalen og journalsagen.

Litteratur, forkortelser

Rambusch: Sigurd Rambusch: *Jakob Scavenius*, Aarhus 1988.

Niels Petersen: Niels Petersen: *Kultusministeriet, Organisation og arkiv*, København, 1984.

Love Exp: *Love og Expeditioner vedkommende Kirke og Skolevæsen* ved H.V. Skibsted.

Bojsen: *Frede Bojsens politiske erindringer* ved Kristian Hvidt, København, 1963.

En Brevveksling: *Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling I-II* ved H. Skat Rørdam, København, 1915-16.

Fink: Troels Fink: *Estruptidens politiske historie I-II*, Odense 1986.

Høgsbro: Sofus Høgsbro: *Brevveksling og Dagbøger I-II* ved Hans Lund, København, 1924-25.

Pontoppidan: P.G. Lindhardt: *Morten Pontoppidan I-II*, København, 1950-53.

Aalborg bisper: *Et Festskrift Fem Aalborg-bisper* ved P.G. Lindhardt, Aalborg 1954.

To høj Kirkemænd: *To Høj Kirkemænd, En brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane*, Aarhus 1958.

Kirke Historie: *Den danske Kirkes Historie VII* ved P.G. Lindhardt, København, 1958.

Thyssen: Anders Pontoppidan Thyssen: *Den nygrundtvigske Bevægelse I*, København, 1958.

1. Jakob Fr. Scavenius (1838-1915) havde været i Folketinget i 15 år og var i løbet af 70'erne blevet ledende i Folketingets Højre. – Ved hans udnævnelse skrev den grundtvigske N.J. Termansen (MF 1858-78, ML 1878-86): Det gælder selvfølgelig en estrupsk politiker, hverken kirken eller skolen (Høgsbro II 100). H.L. Martensen, Sjællands biskop 1854-84, skrev 24/10 80 til biskop Brammer, Århus: Ministeren er sikkert »meget ubetydelig og uden Interesse for Kirken«. Det kan måske gå ret godt, hvis han holder sig til traditionen og Jonquièrès (Martensens arkiv KB Ny kgl. S.

- 3448 4°). Jonquières var kontorchef for 1. kontor, der varetog de kirkelige forretninger jfr. Niels Petersen 332.
2. P.E. Lund, se Aalborg bisper 27ff og Rambusch 16ff.
 3. Berg Ft 213, Scavenius.268, 349, forslaget som Scavenius havde stemt for KhS 1981 96.
 4. KhS 1981 83ff.
 5. Fink I 231 og 234.
 6. Ft 3992. – Ft havde modsat sig forhøjelsen, det vil mindre tilskynde til en præstelønningslov, »enhver Regjerings Opgave«, Ft Tillæg B 80/81 1246.
 7. Ft 3986f, 4030f – jfr. P.G. Lindhardt: Kampen om det teologiske Fakultet, Jy. Saml. Ny Rk. III 217ff.
 8. Ft 4029.
 9. Tauber og Claussen Ft Till. B 965, ændringsforslag nr. 26. – Scavenius Ft 4759, Lt 1300.
 10. Ft 20/1 81, 1916ff.
 11. Vends Herreds Provsti Konvent vedtog 17/11 80 enstemmigt, at opfordre kredsens folketingsmand, den gamle venstrefører Balthazar Christensen, til at fremsætte lovforslag om, at adgangen til bgl. ægteforening udvidedes til også at gælde fraskilte folkekirkemedlemmer. Det skete 22/11, Ft Till. A 3047, 1. beh. 15/2 81 2619-2681.
 12. 1880 F 1444, her Scavenius' koncept og bispernes udtalelser.
 13. I »Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961« (citeres siden Paul Holt) omtaler Holt den tyske krig 423ff, uden at korrespondancen mellem ministeriet og Sjællands biskop nævnes. Jfr. Kirke Historie 253ff.
 14. Jfr. blot Vilh. Beck: Erindringer fra mit Liv (København, 1900): At Martensen fik sagen i sin hånd skyldtes et tilfældigt møde, 170 og Axel Beck: Vilhelm og Nina Beck II 216f (København, 1922). Allerede i sin nekrolog over Martensen lagde Beck op dertil: Martensen var én, når man var sammen med ham, en anden når han skrev i studerekammeret. Da han var på sin allersidste visitats i Ørslev og Solbjerg, så han »mildt paa Livet ... udtalte ... sin Glæde over den nye Ordning af den indre Mission ... som han selv havde Del i«, sådan modererede Beck også Martensens kritiske bemærkninger om Indre Mission i erindringerne, hvor Becks navn end ikke nævntes (Indre Missions Tidende 1884 117f). Blev opholdet under visitatsen end forlænget, så beholder den overlevende, som drager skel mellem hvad en afdød har sagt privat og ytret offentligt, dog ret overfor den afdøde – hos dem, der tror den levende på hans ord (jfr. KhS 1986 129 note 12).
 15. Teol. professor Peder Madsen (1843-1911), 1909-11 Sjællands biskop, Harald Stein (1840-1900) da præst i Kbh, biskop Fyn 1889-99. Det må have tiltalt de 2 fra Kbh.s Indre Mission, med missionshuset Bethesda som center for forkyndelse og »geringsmission«, at Becks stærke Indre Mission, men landsdækkende »ordmission«, påkaldte deres bistand. – Kbh.s Indre Mission udgav »Fra Bethesda«.
 16. 1881 G 77, ministeriets skr. til bispens brevbog 2/2 303 og 16/4 1106. Der ligger en uafsluttet kladde til svar fra ministeriet.
 17. Kirke Historie 229ff, Pontoppidan 91ff, Thyssen 268ff, Høve Valgmenighed og fri-menighed 1880-1980 17ff (citeres Høve 100).
 18. 24/11 81 skrev M. Mørk-Hansen, Vonsild, til Carl Ploug: Også Scavenius har forhaftet og forløbet sig, han burde have holdt sig til underskriverne af den radikale adresse, det kunne forsvares. Men ingen tiltror Scavenius indsigt i de ting og mener at høre Martensens røst bag. Gav han og de andre bisper deres præster en tilrettevis-

- ning, så bar de selv ansvaret (KB Ny kgl. S. 3316 4°). Martensen var fortørnet over ikke at være hørt, i så fald havde han holdt sig til sagens realitet, ikke dens formalitet KhS 1994 81.
19. Her var et problem. Johs. Schrøder, bror til Ludvig Schrøder, Askov, skrev til V.J. Hoff 23/9 81: Adressen burde fra først af også være stilet til regeringen, men da det ikke er sket, må vi vise regeringen den opmærksomhed, at sende den en afskrift. – og 30/9: Jeg kan ikke få mig selv til at tilføje noget i det underskrevne dokument, selv om det svarer til den tydelige mening, at den var stilet »baade til Regjering og Rigsdag«. Det »maa i Sandheds Medfør besvares benægtende«, mens det fastholdes, at det i hastværk eller uagtsomhed ikke kom frem, men var meningen. At dette blev udtalt, kan jeg ikke sige med vished, RA.
 20. Elle Jensen i Vartovbogen 1949 137ff. 24/6 1844 indrykkede Birkedal en erklæring i Berlingske Tidende om, at den danske menighed *må* have en ny salmebog. B. fik en tilrettevisning for at have udtalt sig om forhold, der hører under regeringens afgørelse. Provsteretten idømte ham en bøde på 50 rdl., landemodet nedsatte den til 10 rdl., men B.s ytring fandtes »meget nær ved Grænsen af det utilbørlige«. Begge parter lod det blive derved.
 21. Ft 10/12 81 245-97; det vedtoges med 67 stemmer mod 5, at Folketinget ikke billiger irettesættelsen af præsterne.
 22. Skat Rørdam, højregrundtvigianer, 1869 præst på landet, 1880 i Kbh., 1886 Holmens provst, 1895 Sjællands biskop. Jfr. P.G. Lindhardt: Holmens provst (København, 1969), citeres »Holmens provst«.
 23. Harald Holms arkiv i RA. Støtte fra Andreas Leth 5/11, mens Mors-præsterne var imod. I Askov var Holm tilskyndet af C.J. Brandt, J.L. Knudsen og Svejstrup, breve til læge Jes Rossen 12/8 og 18/8 81.
 24. 1876 var det forbudt Fr. Nygård at holde konfirmation og altergang ved samme gudstjeneste, Lund optog den skik (Thyssen 271). Ønsket om børnealtergang opstod i Vejstrup valgmenighed, det modsatte præsten der sig, i valgmenigheden på Mors blev det en livssag, Høve 100 21, 26.
 25. Høgsbro II 108, som citerer rigtigere end Bojsen og med ham Rambusch. – I. beh. 13-14/1 82 549-609 og 613-41.
 26. 20/5 82 udvalgsbetænkninger Till. B 1387ff.
 27. Plougs arkiv KB Ny kgl. S. 3316 4°.
 28. Se fx L. Koch: En gammel Præsts Erindringer 156 (2. udg. 1912) og de af mig meddelte breve, Vartovbogen 1961 96ff og 1962 121ff.
 29. Afsnittet er sammendrag af min afhandl. KhS 1971 157ff og 1972 189ff.
 30. Dagbogsnotat 4/7, det skete på opfordring af den grundtvigske provst C.P.G. Kampmann, Linds arkiv RA.
 31. B.J. Fog, biskop Århus 1881-84, Sjællands biskop 1884-95. Fogs afhængighed af Martensen fremgår klart af et brev til daværende kontorchef Larsen, Martensens svigersøn. De kender mit forhold til Deres svigerfar. Jeg har i spøg sagt ham: Jeg følger Dem et godt stykke på den anden side af min samvittighed. Det er tildels sandt, det er mig en samvittighedssag at følge ham. Jeg vil derfor gerne vide, hvordan hans mening i hovedsagen falder ud om et bisperne forelagt spørgsmål. (Martensens arkiv KB Ny kgl. S. 3456 4°). – Hans udnævnelse havde krævet mange tanker: 24/10 80 havde Martensen skrevet til biskop Brammer, der havde nævnt andre som sin afløser: Jeg mener, at De for mig har nævnt dr. Fog og han vil gerne, for han ønsker forandring og er ikke ganske tilfreds med sine Kbh.ske forhold (Martensens arkiv KB Ny kgl. S. 3448 4°). Hvad ville Scavenius? Højskoleforstander Jens Nørregård men-

te rigtignok, at Scavenius havde været i kirke »i den sidste Tid hos Skat Rørdam, fordi han havde ham i Kikkerten til Aarhus Bispestol« (Erik Nørr: Mellem Otto og Jakob I 148 brev 27/5 81). 11/7 81 skrev P. Madsen til biskop Swane: Kongen og Martensen støtter stærkt Fog, men Scavenius vil ikke have ham »for hans Distraktions Skyld«. Fog er meget opsat på det, men Scavenius vil vel have domprovst L. Gude, men Martensen siger, at denne ikke vil, det er nok kun aht. Fog. [Snarere aht. at Sjællands bispestol snart blev ledig, jfr. note 38A]. Ministeren siges også at »tænke paa Johs. Clausen eller Skat Rørdam«. (Swanes arkiv RA). 2/9 eller 9/9 81 skrev Scavenius og tilbød Fog embedet.

32. Lind nedskrev siden: 8/10 oprettedes »et Bisperaad. Jeg talte derom til Scavenius, medens han var her. Om jeg har Andeel i, at det oprettedes veed jeg ikke, men det er næsten sandsynligt«.
33. Rambusch nævner eksistensen af disse koncepter (125), men udnytter dem slet ikke.
34. Martensen korresponderede jævnligt med bisperne Laub og Brammer, samt L. Gude. Det sidste brev til denne er af 7/2 83 (udg. af Bjørn Kørnerup København, 1957).
35. KB Ny kgl. S. 3176 4°.
36. H.L. Martensen i sit Hjem blandt sine Venner 222ff og 228ff. København, 1918.
37. Det undrer dog, at Scavenius' skrivelse om Det kirkelige Raad synes fjernet af Martensen begge tænkelige steder, og at datteren slet ikke vidste bedre; heller ikke Fog, der 19/10 just havde modtaget Martensens erindringer med omtalen af bisperådet, samtidig med at Det kirkelige Raad var oprettet 8/10, synes at indse, at Det kirkelige Raad ikke var efter Martensens ønske, nedsat af kongen, subsidiært af ministeren, uden at bisperne kompromitterede sig ved at bede derom. Der kan være mange tænkelige grunde dertil – også den, at Martensen ikke har kunnet stå for, at han gjordes til Det kirkelige Raads egl. ophavsmand og undlod indsigelser. En formastelig ide?
38. Love Exp 8/10 83, hvor også ministerens forestilling bringes i sin helhed.
- 38A. Rygterne gik. 21/11 83 svarede H. Stein R. Volf, at også han elskede og skattede vor »gamle Biskop«, men også han var efter Martensens afslutning af hans erindringer fyldt med sorg over de overfladiske og doktrinære domme, der er områder, hvor Martensen »Intet har lært og Intet glemt«. Men det drejede sig om, hvem der skulle efterfølge Martensen, Stein og Volf var enige om, at det skulle Fog. Volf tænkte på at sætte en præsteanadresse igang, men hverken de grundtvigske eller Indre Mission, dvs. Becks venner, ville være med. »End ikke Kjøbenhavns Præster ville kunne blive enige om Fog«, så en adresse med ringe tilslutning kunne gøre skade. Men Fog vil næppe, han er godt installeret i Århus. Alderen berettiger ham til en retrætepost, ikke til folkekirken mest fremskudte post. »Mænd, som vide Besked« siger, at Scavenius er bestemt imod Fog. Det er ubegribeligt, at nogen tør byde sig frem til den post. 22/11 vidste Stein, at Martensen havde indgivet sin afskedsbegæring. Han peger »bestandig paa Gude, som er aldeles villig«, med ham må man »haabe det Bedste, men vente det Værste«. Scavenius og dronningen er for ham, kongen velvillig. 25/12 var Stein knuget af, at hans præsteventer for Scavenius udtalte ønsket om ham som biskop, vel sagt af kærlighed. Alle spurgte Stein derom, og han kunne ikke svare dem, at han havde sagt nej, når han ikke var tilbudt stillingen. Blev han biskop, kunne der komme forhold, som hverken kirken eller han var tjent med. Den naturlige kandidat var Fog, Vols arkiv, RA.
39. Scavenius havde hørt bisperne flittigt bl.a. om Balthazar Christensens lovforslag om bgl. ægteskab og om et ønske fra Thyboere, der hørte til valgmenigheden på Mors: Næsten truende fordrede de deres kristelige ret til at gå til alters uden forudgående absolution, som det var forordnet. Det sidste var 4 af 7 bisper for at imødekomme,

- Engelstoft, Swane og især Monrad var imod. Scavenius udskød sagen 17/10 83 til Det kirkelige Raad samledes, så kunne det tale sig til rette om at give Scavenius råd (KhS 1994 84, 90f). Thyboerne, før så stridige mod autoriteterne, afholdt sig nu autoritetstro fra at gå til alters, indtil Scavenius gav dem lov, skrev Laura Lund 2/1 84 til Fr. Nygårds kone (arkiv i RA!).
40. 30/1 84 skrev Swane til Peder Madsen: Det er korrekt, at der optages en repræsentant for grundtvigianismen i Det kirkelige Raad, og Rørdam er »den eneste af Partiet, som kan komme i Betragtning«, han bliver en ypperlig biskop. Jeg er derfor bedrøvet, om hans vægring er definitiv.
 41. En Brevveksling II 58f, 62. Da der er rejst berettiget tvivl om udgivelsens korrekthed, har jeg efterstet rigtigheden af direkte citater derfra i de originale breve (RA). – Vidste Scavenius, at Rørdam i Kbh.s præstekonvent 12/3 83 havde forsvaret Rasmus Lund: Han er udelukket af den danske præstestand, men ikke af folkekirken, og hans dåb og konfirmation må vi vel alle anse for fuldgældig. Lund har handlet i god tro, ikke begået edsbrud, han vil kunne ansættes på ny i folkekirken.
 42. En Brevveksling II 69 og Henrik Sharlings dagbøger 29/2 84 (RA), 5/8 85 fortælles i dagbøgerne om et besøg hos Engelstoft, »der spørger mig, hvem der er udset til hans Eftermand«? – og 11/9 85 noteredes: »Styhr er udseet«. Jfr. Rørdam til P. Madsen 13/2 84: Jeg håber at kunne indse, at jeg gjorde ret, nu kan jeg kun sige: »Jeg kunde ikke gøre andet«, samt Madsen til C.C. Jacobi (KB Add. 1165a og d).
 43. Ft 16-17/11 870-964, jfr. KhS 1975 154ff, 157f. – Præster sendte bisperne takadresser, nogle grundtvigske kom med modadresser.
 44. Landemodetforhandlingerne foreligger gerne trykte. – Om landemoder som institution, se H. Matzen og Johs. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret 201ff (København, 1891).
 45. Jy. Saml. Ny Rk. IV 304, note 24. – Det kirkelige Raads møder refereredes i protokoller (RA), og referaterne godkendtes. Emneregistre bagi for hvert bind gør opslag let, hvorfor sidehenvisninger her udelades. Love Exp bragte for 8/11 84 et beskedent og intetsigende referat fra den første samling, det genoptoges først 1893 og udførligere. Formanden indsendte et referat til ministeriet om det af rådet foretagne, det svarede før næste session om, hvad det derefter havde foretaget sig. Skrivelser findes under journalsager.